

Mövzu 6: «Dini-ənənəvi hüquq sistemləri».

P L A N:

G İ R İ Ş

1. Müsəlman hüquq sistemi:
 - a) anlayışı və mahiyyəti;
 - b) xüsusiyyətləri.
2. Müsəlman hüquq sisteminin inkişaf tarixi.
3. Müsəlman hüquq sisteminin mənbələri:
 - a) ümumi xarakteristikası;
 - b) növləri.
4. Ənənəvi hüquq sistemləri:
 - a) ümumi xarakteristikası;
 - b) növləri.
5. Çin və Yaponiyanın hüquq sistemi.

N Ə T İ C Ə

ƏDƏBİYYAT:

1. “Müasir hüquq sistemləri”. Polis Akademiyası, Bakı-2014.
2. «Dövlət və hüquq nəzəriyyəsi». Polis Akademiyası – 2010.
3. F.Səməndərov. «Cinayət hüququ», ümumi hissə, Bakı 1999.
4. A.Saidov «Sravnitelnoe pravovedenie», Moskva, 2000.
5. A. Suxarev «Pravovie sistemi stran mira», Moskva. 2001.
6. «Qanun» jurnalı, 2000 № 2, səh., 19.
7. M.Məlikova, E. Nəbiyev, «Xarici ölkələrin dövlət və hüquq tarixi», Bakı 2000.
8. «İslam hukuku». Heyrəddin Qaraman. İstanbul, 2000-ci il.
9. «Türk-hukuk tarihi». 4-cü nəşr. Akif Aydın. İstanbul, 2001-ci il.
10. İnternet məlumatları.
 - a) «İslam hukuku hakkında genel bilgi». Ali Duman.
 - b) «İslam hukuku, devlet ve ahkam-i sultaniyye ilişkisi. Hakkı Aydın.

GİRİŞ

Dini-hüquqi qaydalar ölkələrin bir çoxunda uzun müddət ərzində hüququn şəriksiz və ya yeganə əsas mənbəyi olmuşdur. Bu, ilk növbədə, artıq tarixdə qalmış Şərqi dövlətlərinə, xüsusilə də İslam dövlətlərinə aiddir. Dini-hüquqi qaydalar Orta əsrlər dövründə Avropada da hüququn mühüm mənbələrindən biri olmuşdur. Lakin Şərqi, ilk növbədə də İslam aləmində olduğu kimi, hüquqi sistemi bütünlüklə əhatə etməmiş, yalnız ictimai həyatın və münasibətlərin müəyyən bir sahəsi ilə məhdudlaşmışdır.

Dini-hüquqi qaydaların hüququn əsas mənbəyinə çevrilməsi dini dünyagörüşünün ictimai şüura hakim olması, bütün ictimai həyatın, həmçinin ayrılıqda hər bir fərdin həyatının sakral qüvvə tərəfindən müəyyənləşdirilmiş qaydalara uyğun nizama salınmasına yönəlmiş dinlərin cəmiyyətdə başlıca, əsas normativ tənzimləyicisi kimi çıxış etməsindən irəli gəlmişdir. Ümumiyyətlə, dini dünyagörüşünün formalaşma tarixi qədimdir. Mifoloji və dini (teoloji) dünyagörüşü dövlət yaranmazdan çox-çox əvvəl formalaşmağa başlamışdır. Dövlət yarandıqdan sonra dövlət tərəfindən təmin olunmağa başlayan normaların çoxu dini dünyagörüşü əsasında yaranan normalardan ibarət idi. Həmin normalar sırf hüquqi normalar olmamışdır. Onlar həm də dini, mənəvi-əxlaqi tələbləri özündə əks etdirən normalar kimi çıxış edirdi. Bu cür normaların bir qismi dini ayinlərin, ibadətə həyata keçirilməsi qaydalarından ibarət idi.

Qədim dövlətlərin çoxunda hüquqi normaların dini mənşəli normalar olmasını təsdiq etmək üçün Qədim Misirin, Mesopotamiya ərazisində yaranan qədim dövlətlərin, Qədim İranda, Hindistanın və s. dövlətlərin dövlət və hüquq tarixinə nəzər yetirmək kifayətdir. Qədim dövlətlərin bir çoxunda hüquq normalarının dini mənşəli normalar olmasına baxmayaraq, yalnız bəzi dinlərin normaları sözün əsl mənasında hüququn müstəqil mənbəyi kimi formalaşmışdır. Onlardan dördünün – Yəhudi dini, İnduizm, Xristian dini və İslam dininin doğurduğu dini-hüquqi qaydaları tam olaraq hüququn müstəqil mənbəyi kimi xarakterizə etmək olar. Həmin dörd dinin əsasında hüququn mənbəyinə çevrilən dini-hüquqi qaydalar İndiyə kimi də hüququn mənbəyi kimi (bu və ya digər dərəcədə) qalmaqdadır. Burada onu da əlavə edək ki, Xristian dininin doğurduğu hüquqi qaydalar yalnız cırtdan dövlət olan Vatikanda hüququn mənbəyi kimi qalır. İnduizmin doğurduğu qaydaların bir çoxu isə hüquqi adətlərlə yaxınlaşaraq, həmin adətlərlə özünəməxsus yer yaratmışdır.

Qeyd olunan dörd dinin əsasında ayrıca yəhudi hüququ, indus hüququ, xristian hüququ (kanon hüququ) və İslam hüququ formalaşmışdır. Onları

müqayisəli şəkildə tədqiq etdikdə, məlum olur ki, İslam hüququ dünyada daha geniş yayılmış və daha güclü inkişaf etmiş dini hüquqdur. İslam hüququ siyasi və tarixi-mədəni amillərin təsiri ilə vaxtı ilə mövcud olmuş bütöv bir hüquqi sistem, daha doğrusu bir-birinə çox yaxın olan müxtəlif hüquqi sistemlərdən ibarət özünəməxsus hüquq ailəsini meydana gətirmiş, dini-hüquqi qaydalar isə həmin sistem daxilində hüququn mənbəyi kimi çıxış etmişdir. İslam hüququ ailəsi İslam dininin dünyanın üç qitəsində böyük bir əraziyə yayılaraq, şəriətə söykənən ayrı-ayrı milli hüquqi sistemlər formalaşdırması nəticəsində yaranmışdır.

Məzmun və mahiyyət etibarilə digər hüquq sistemlərinə nisbətən daha geniş şərhə malik olan hüquq sistemini 4 sual əsasında öyrənməyə çalışacağıq. Birinci sualda əsasən islam hüququnun spesifik əlamətlərini və digər hüquq sistemlərindən oxşar və fərqli əlamətlərini və digər hüquq cəhətlərini, ikinci sualda islam hüququnun tarixi inkişaf mərhələlərini, üçüncü sualda isə islam hüququnun qaynaqları haqqında məlumat verəcəyik, dördüncü sualda isə Yəhudi dini, İnduizm, Xristian dini hüquq sistemlərindən oxşar və fərqli əlamətlərini və digər hüquq cəhətləri barədə məlumat veriləcək.

SUAL I. Müsəlman hüquq sisteminin xüsusiyyətləri.

İslam hüququ İslam dininin ayrılmaz tərkib hissəsidir. Tədqiqatçıların demək olar ki, hamısı İslam hüququnu İslam dininin əsas tərəflərindən biri kimi xarakterizə edirlər. Tədqiqatçıların fikrincə, İslam dininin özü, həm də hüquqi təbiətə, Qurandakı normaların bir çoxu isə hüquqi məzmununa malikdir. L.R.Syukiyaynen yazır ki, İslam hüququnun tədqiqi ilə məşğul olan alimlər, adətən onun bir-birini şərtləndirən iki xarakterik xüsusiyyətinə – dini mənşəyə («ilahi təbiət») və hüquqi müddələrin müsəlman doqmatikasına (ilahiyyat), mənəvi normalar, ibadət qaydaları, bütövlükdə İslam normaları ilə yaxın (bəzilərinin fikrincə isə qırılmaz) əlaqəyə malik olmasına diqqət verirlər.¹ A.S.Boqolyubov klassik Roma hüququnun əksinə olaraq, İslam hüququnun dinin ayrılmaz tərkib hissəsi olduğunu və bütün müsəlmanlar üçün nəzərdə tutulan vahid hüquqi sistem kimi başa düşüldüyünü bildirir.² İslam hüququnun dinlə qırılmaz əlaqəsini, həmçinin İslam dininin normalarında hüquqiliyin güclü olmasını Qərb alimləri də xüsusi vurğulayırlar. Rene David və Kamilla Jofre-Spinozi yazırlar ki, «yəhudi dini kimi İslam da mahiyyətə qanun dinidir. Berqstrasserin təbirincə, müsəlman hüququ «əsl müsəlman ruhunun kvintessensiyası (cövhəri – İ.Q., İ.M.), müsəlman ideologiyasının ən aydın ifadəsi, İslamın başlıca həlqəsidir».³

İslam hüququ (fiqh) müsəlman şəxsin doğumundan ölümünə qədər həyat fəaliyyətini tənzimləyən davranış və hərəkətlərin sərhədlərini müəyyən edən hüquqi sistemdir. Bu sistemə şəxsin həm ibadət həyatı, həm də digər şəxslərlə əlaqələrini özündə əks etdirən sosial həyatı, o cümlədən, dövlətdaxili əlaqələrini özündə ehtiva edən hüquqi həyat da daxildir.

Ərəbcə s-l-m kökündən törəmiş olan islam sözünün lüğəti mənası boyun əymək, təslim, barış deməkdir. İslam, insanın Allah, digər insanlar və varlıqlarla əlaqələrini nizamlayan və həyatını istiqamətləndirən, onlarla bağlı davranışlarına əsas olacaq qaydalar məcmusudur.

Ərəbcə haqq sözünün cəmini ifadə edən hüququn lüğəvi mənası haqlar deməkdir. İctimai tənzimləmə metodlarından biri olan hüquq- fərdlər arasında ədalət, bərabərlik və azadlıqları təmin edən, fərdlərin bir-biri ilə və cəmiyyətlə

¹ Сюкияйнен Л.Р. Мусульманское право. М., 1986. с. 7

² А.С.Боголюбов. Пересечение и наказание в мусульманском праве /Ислам. Религия. Общество. Государство. Сборник научных статей. Ответственные редакторы Грязневич П.А., Прозоров С.М.. М., 1984. с. 217

³ Давид Рене, Жоффре-Спинози Камилла. Основные правовые системы современности. М., 1998. с. 309

əlaqələrini nizamlayan və dövlətin məcburetmə qüvvəsi ilə təmin olunan davranış qaydaları sistemidir.

Diqqət etsək bir din olaraq islam ilə hüquq arasında mahiyyət etibarilə heç bir fərq yoxdur. Bu bənzərlik onların hər ikisinin də şəxsiyyət və cəmiyyətin həyatını nizamlamasıdır. İslamda bununla yanaşı, fərdin Allahla olan əlaqələrinin nizamlanması da öz əksini tapır.

İslam hüququ (fiqh) islam və hüquq sözlərinin birləşməsindən əmələ gələn, islam tarixində fiqh olaraq tanınan elm sahəsidir. Lüğəti mənası bilmək, anlamaq mənalarını ifadə edən fiqh haqqında islam hüquqşünaslarının müxtəlif tərifləri (düşüncələri) olmuşdur:

- Fiqh, mükəlləfiyyət daşıyan şəxslərin hərəkətləri ilə əlaqəli olan sabit hökmləri bilməkdir;

- Fiqh, müctəhidlərin praktiki məsələlərin həlli üçün dəlilləri incələyib, onlardan çıxardıqları hökmlərdir;

- Bir sözlə fiqh, islami bir tam təşkil etməklə dini hökmləri məqsədinə uyğun şəkildə qavramaq və onu zamanın şərtlərinə uyğun (formada) və ehtiyacları qarşılıya biləcək bir formada insanların başa düşə biləcəkləri bir dillə, həm bu dünyada, həm də axirətdə xoşbəxtliklərini təmin etmək üçün praktiki tətbiqetmə qabiliyyətidir.

Fiqh elminin bir neçə özünəməxsus xüsusiyyəti var:

1. Fiqh hüquq elmidir. Mücərrəd qanunlardan ibarət deyildir.

2. İslamı qanunları savab və günahla tənzimləyir. Məsələn; günahkar cəzasını çəkir, eyni zamanda tövbə edərək özünü cəhənnəm əzabından xilas etmiş olur. Yaxşılıq edən şəxslər də həm cəmiyyət üçün yararlıdır, həm də savab qazanır.

3. İslam hüququ idarə etdiyi cəmiyyəti və insanları dəyişdirir. İnandırma və məcburetmə yolu ilə ilahi qüvvənin hesabına yeni bir hüquqi cəmiyyət formalaşdırır.

4. Fiqh sabit qanunlarla yanaşı, adət-ənənələrin dövrə uyğunlaşdırılması və səmərəli şəkildə tətbiqinə imkan verir.

5. İslam alimlərinə görə dəlillər, əqli və nəqli olaraq iki qrupa bölünür. Buna görə də islamiyyət ağıla ən yüksək dəyər verib. Yetər ki, ağıl tam olaraq təcəlli etsin və lazım gələndə öz sərhədlərini özü təyin etməyi bacarsın. Ağıl, islamın ona sərbəstlik verdiyi yerlərdə istədiyi kimi hərəkət edə bilər. Məhdudiyyətlərin qoyulduğu yerlərdə də heç hərəkət etməz. Bu vizanı ona islam verir. Məhz fiqh, ağılın, nəsillərdən (dini hökmlər) əldə etdiyi əmrlərdən meydana gələn müqəddəs ölçü çərçivəsidir.

Bütün bu xüsusiyyətlərə əsaslanaraq islam hüququ haqqında belə bir fikir söyləmək olar.

İslam hüququ, hər şeydən əvvəl ilahi qaynaqlı, tamamilə özünəməxsus, öz-özünü idarə edə biləcək, çox incə və dərin bir sistemə sahib, ahəngli bir tamlıq təşkil edən, tarixi yöndən əhəmiyyətli bir hüquq sistemidir.

Bəzi alimlər (Şərqi mədəniyyətini araşdıran qərb alimləri) islam hüququnun Roma hüququndan alınma olduğunu, orijinal bir hüquqi dəyər daşmadığını irəli sürmüş, bu iddiaya dəlil olaraq da Hz.Peyğəmbərin Suriyaya səfərini, bu bölgələrdə Roma hüququnun mövcudiyyətini, ilk müctəhidlərin Roma hüququnun qüvvədə olduğu yerlərdə yaşadıkları üçün hüquq sistemlərində bəzi oxşarlıqların da olduğunu qeyd edirlər.

Bununla yanaşı, mütəfəkkirlərin bir qismi ilə islam hüquqşünasları bu iddiaları konkret dəlillərlə rədd etmiş və əksini isbat edirlər. Hz.Peyğəmbərin uşaqlıq və gənclik illərində Suriya tərəflərinə etdiyi qısamüddətli səyahətin, gələcəkdə yaradacağı hüquq sisteminin əsaslarını öyrənməyə kifayət etməməsi açıq-aşkardır, qaldı ki, o hələ oxumağı və yazmağı belə bilmirdi. İslam hüququnu tədvin (yazıya köçürmək) edən müctəhidlərin çoxu Roma hüququnun tətbiq edilmədiyi bölgələrdə yaşayıblar. İslamın fəth edildiyi və yayıldığı torpaqlarda yaşayan qeyri-müsəlmanlara hüquqi muxtariyyət verildiyini, həmçinin, öz qanunları ilə məhkəmədə mühakimə etmək və müdafiə olunmaq hüququ verilməsi hamıya məlumdur. Bu vəziyyət fərqliliklərin və qarşılıqlı təsiri aradan qaldırmaqdan başqa heç bir nəticə verməz. İslamın müəyyən etdiyi ümumi hökmlərə, qayda və prinsiplərə zidd olmamaq şərti ilə məhəlli adət və ənənələrin mənimsənilməsi yolu ilə təsir etmə müzakirə obyektinə olarsa da, bu nə Roma hüququna məxsus deyil, nə də islam hüququnun orijinalıq vəsfinə xələl gətirməz. Hüquqlar arasındakı bəzi bənzərliklərə gəlincə isə, hüquq toplumdakı münasibətlərin bir qismini nizamladığına, toplumların bəzi təməl ehtiyaclarının bir-birinə bənzər olduğuna görə, bu sinonimliyin də məhz bundan irəli gəldiyini söyləmək olar. Dünyada var olan bütün hüquq sistemləri arasında bəzi oxşarlıqlar tapmaq mümkündür. Sistemləri bir-birindən ayıran və orijinallaşdıran xüsusiyyət, orada heç bir bənzərliyin olmamasında deyil, hüququn istinad etdiyi, söykəndiyi fəlsəfə və prinsiplərdədir.

Bununla əlaqədar olaraq islam hüququnun bəzi spesifik xüsusiyyətlərini aşağıdakı müddəalarla göstərə bilərik:

a) İslam hüququ Quran və Sünneyə, bunlar da ilahi vəhyələrə əsaslanır. Bunlardan əlavə mənbələr (icma, qiyas, adət-ənənə və s.) də Quran və Sünneyə çərçivəsindən kənara çıxmır, yəni, onlara zidd deyil. Belə olduğu halda islam hüququnun mənbələri Allah iradəsidir. Adət-ənənə və ictihad kimi bəşəri hüquq qaydaları və hökmlər ya bu ilahi iradənin işığında formalaşır, yaxud da ona uyğunluq təşkil etməklə hüquqilik qazanır.

b) İslam hüququnda din, ibadət, əxlaq və hüquq bir-birini tamamlayan cəhətlərdir. Müsəlman hüquqa uyğun hərəkət edərkən yalnızca cəza, təzminat, məhrumiyyət kimi maddi və dünyəvi motivlərin təsirindən deyil, itaət və riayət etdiyi hüquq qaydalarının Allah iradəsini təmsil etdiyinə inanmaqla, bu səbəblə də ibadət həzzi, savab və ədəbi səadət təmənnası ilə ömrünü sürür.

c) İslam hüququnda həqiqi mənada qanunu qoyan Allahdır. İslam alimlərinin vəzifələri isə, onun açıq iradəsini təsbit etmək, izaha ehtiyacı olan maddələrin şərhini vermək, elmin, texnologiyanın və sosial həyatın inkişafı ilə əlaqədar qanunda yaranan boşluqları doldurmaqdan ibarətdir. Alimlərin (müctəhidlərin) bütün bu fəaliyyətləri nəticəsində ortaya qoyduqları qanunlar həm özləri, həm də digər müsəlmanlar üçün ümumməcburi xarakterə malikdir. Müsəlmanların seçdiyi başçı və məclis üzvləri (şura heyəti) ya müctəhidlərin etdiklərini edərək, yaxud da onların ictihadlarına istinad edərək qanun topluları yarada bilərlər.

d) Dünyəvi və demokratik sistemlərdə hüquq xalqın iradəsinə tabedir, ədalət prinsipi əsasında xalqın ehtiyaclarını qarşılamağı qarşısına məqsəd qoyub. Pozitiv hüququn funksiyası budur. Bununla yanaşı, ideal və təbii hüquq konsepsiyaları da mövcuddur. Ancaq bu hüquq sahələrinin prinsipləri hüquq fəlsəfəsində müttəfiqlik təşkil etmədiyi üçün prinsiplərin pozitiv hüquqa yanaşmasına əngəl olur.

İslam hüququnun hədəfi xalqın fərdi və ictimai-hüquqi ehtiyaclarını qarşılamaqla yanaşı, onu Allah tərəfindən əmr olunmuş haqq, hüquq və ədalət prinsipləri əsasında tərbiyə etmək, bu rəhbər ideyaların toplumun həyatında realizəsinə nail olmaqdır.

Burada bir sual ortaya çıxır: Allah iradəsinin nə olduğunu Quran və Sünnədən öyrənirik, bu qaynaqların tərkibi dəyişmir və yenilənmir, insanlar təkamül qanununa tabe olaraq dayanmadan dəyişib inkişaf edir, yeni-yeni hüquqi situasiyalar meydana çıxır, 16 əsr əvvəl mövcud olan mədəni, ictimai və iqtisadi şərtlərə uyğun hüquq qaydaları, bütün dövrlər daxilində insanların ehtiyaclarını nə cür qarşılıyır?

Yerində və haqlı olaraq verilən bu sualın cavabını iki bəndlə izah edək:

1. Quran və Sünnədə ifadə edilən hüquq qaydalarının və hökmlərin həm sayı azdır, həm də geniş olmaqla ümumi əsaslar haqqındadır: miras, ailə, halal-haram kimi mövzularda hökmlər ayrıntılı-ətraflı şəkildə müəyyən olunmuşdur. Dövlətin forması, müqavilə, mülkiyyət və sair ictimai münasibətlərin həlli ilə bağlı seçim, məşvərət, qarşılıqlı razılıq kimi müxtəlif üsullar müəyyən olunmuşdur. Bunun əsasında yeni qaydaların qəbul olunmasına icazə verilmişdir.

2. Sabit hökmlər qarşısında həm ayrı-ayrı fərdlər, həm də ümumiyyətlə xalq (müsəlmanlar) çıxılmaz vəziyyətə düşəndə, onlara riayət etmək mümkün olmadıqda — bu yalnız müəyyən zaman çərçivəsində, yəni müvəqqəti ola bilər, bu

təqdirdə «qadağalar, məcburiyyətlər ortadan qaldırılır» prinsipi əsas götürülür. Bir sözlə həyat necə tələb edirsə elə hərəkət etmək imkanı verilmişdir.

İslam hüququnu digər hüquq sistemlərindən fərqləndirən xüsusiyyətləri aşağıdakı kimi qruplaşdırma bilərik.

I. Dini mənşəlidir.

İslam hüququnun ilk və son vacib xüsusiyyəti dini mənşəli olması, yəni, təməl müddələrinin Allah və Peyğəmbər tərəfindən müəyyən edilməsidir. Hamıya məlum olduğu kimi, hüquq sisteminin ilk qaynağı Quran, ikinci mənbə isə Sünnədir. Bu iki mənbədə açıq-aydın bir hökm varsa, hüquqşünasın bu hökmü dəyişdirmək və ya ortadan qaldırmaq kimi cəhdləri boşa çıxacaq. Bu iki mənbələrdən ikincisi, yəni, Sünnə Peyğəmbərin söz və davranışlarından ibarət olsa da, sözün həqiqi mənasında o da ilahi iradəni özündə təcəlli etdirir. Çünki, Peyğəmbərin hər hansı bir sünnəsi ilahi iradəyə zidd olarsa, Peyğəmbərə vəhylə xəbərdarlıq edilir, belə ki, Peyğəmbərin söz və hərəkətləri bu iradəyə uyğunlaşdırılır. Ona görə də, islam alimləri Qurani-Kərimi «vəhyi-matluv» (sözləri və mənası Allaha aid olan vəhy), Sünnəni isə «vəhyi-qeyri matluv» (mənası Allaha, sözləri Peyğəmbərə aid olan vəhy) adlandırırlar. İslam hüququnun bu xüsusiyyəti onu digər hüquq sistemlərindən fərqləndirir. Ancaq islam hüququnun bu xüsusiyyəti bütün hökmlərin ilahi mənşəli olduğu və heç bir bəşəri xarakter daşıyan izah və əlavələrin olmadığı mənasına da gəlmir. Halbuki, islam hüququnun təşəkkülündə kifayət qədər bəşəri müddəalar öz əksini tapır. Baxmayaraq ki, Quran və Sünnədə təməl əsaslar müəyyən olunub, bunların dəqiq hökm və normalar halına gətirilməsi və sistemləşdirilməsi hüquqşünaslar tərəfindən həyata keçirilmişdir.

Quran və Sünnədən başqa digər mənbələr bəşəri qaynaqlardır. Lakin, hüquqşünasların bu qaynaqlardan istifadə etdiyi zaman qarşılarına qoyduqları əsas qayə Quran və Sünnə ilə müəyyən edilmiş ilahi mesajı izah etmək və ona uyğun normalar yaratmaqdır.

İslam hüququnun dini mənşəli olduğu zənn edilsə də, bu heç də onun hökmlərinin müqəddəs mənə daşdığı və dəyişilməz olduğu mənasına gəlmir. Halbuki, Quran və Sünnə xaricində digər qaynaqlardan alınan əsasların və müctəhid hüquqşünasların nəzəriyyələri müqəddəs sayılmır, zamanın tələbinə uyğun olaraq dəyişikliyə məruz qala bilər.

Bu konsepsiyadan yanaşaraq islam hüququ kanonik hüquq deyil və Qərb ədəbiyyatlarında göstərildiyi kimi teokratik xarakter daşımır.

Digər tərəfdən islam hüququnun dini mənşəli olması, hökmlərinin həm dini, həm də hüquqi əsaslara bağlanması ilə nəticələnmişdir. Başqa bir ifadə ilə desək, bu hüququn bir əsasının yerinə yetirilməsindən ikili bir hüquqpozma meydana çıxır, belə ki, şəxs iki fərqli xəta işləmiş olur. Məsələn, zina həm hüquqi, həm də

dini baxımdan qadağandır. Dolayısıyla, bu qadağaya məhəl qoymayan şəxs həm hüquqi, həm də dini baxımdan məsuliyyət daşıyır, yəni, birincisinin dünyəvi (cəza), ikincisinin uhrəvi (əzab) məsuliyyətlə qarşı-qarşıya qalır. Bu xüsusiyyət belə hökmlərə müsəlman cəmiyyətində daha həssaslıqla və könüllü olaraq əməl olunmasına səbəb olmuşdur.

II. Hüquqşünasların fəaliyyəti nəticəsində yaranmışdır.

İslam hüququ əsas etibarilə müctəhid hüquqşünasların fəaliyyəti nəticəsində təşəkkül tapmışdır; dörd xəlifə dövründən başqa, bu formalaşma prosesində dövlətin birbaşa rolu olmamışdır. Lakin, dörd xəlifə dövründə hər biri müctəhid hüquqşünas olan xəlifələr bu hüququn təşəkkülündə bilavasitə iştirak etmişdilər.

İslam hüququ əslində fərdi ehtiyaclara və tələbatlara açıq bir hüquq sahəsidir. Hz.Peyğəmbərin səhabələrini ictimai təşviq etməsi buna açıq misaldır. İslam hüququnun tarixi inkişafı da məhz bu yöndə olmuşdur. Habelə, islam hüququnun həyata keçirilməsində əsas vasitəçi olan dövlətin və xüsusilə dövlət başçısının onun formalaşmasında iştirak etməsi də eyni şəkildə islam hüququnun quruluşuna uyğun gəlir. İslam hüquqşünasları buna nail olmaq üçün dövlət başçısının müctəhid hüquqşünas olmasını şərt qoymuşdular. Digər bir tərəfdən islam hüququ dövlət başçısına, zənn edildiyindən az səlahiyyətlər verir. Ancaq Əməvilərdən etibarən Ömər ibn Əbdüləziz xaric xəlifələr islam hüququnun formalaşmasında iştirak etməyiblər. Bunun əsas səbəbi xəlifələrin özlərini bu baxımdan kifayət qədər bilikli hesab etməmələri olmuşdur. İslam hüquqşünasları Əməvi və Abbasi xəlifələrinin dini məsələlərə qarışmamalarının səbəbini yetərsiz biliyə sahib olduqlarından vaz keçmələrində görmüşlər. Abbasi xəlifəsi Məmunun Xalqül-Quran (Quranın xəlqi) məsələsinə müdaxiləsinin islam alimlərinin ciddi etirazları buna sübutdur.

Bütün bunların nəticəsi olaraq təşəkkül dövrü sayılan I-IV əsrlərdə islam hüququ, çoxu dövlət məmuru belə olmayan hüquqşünasların ictimaiyyətləri ilə inkişaf etmiş və yenə onların fəaliyyəti ilə tədyin edilmişdir.

Ancaq bu o demək deyildir ki, bunun heç bir mənfi xüsusiyyəti yoxdur. Dövlətin islam hüququnun formalaşması prosesində iştirak etməməsi bəzi hüquqşünasların nəzəri problemlərlə həddindən artıq məşğul olmaları ilə nəticələnmiş, bununla da, praktiki sahədə islam hüququnun normal inkişafından kənar qalan problemlər ortaya çıxmışdır.

İslam hüququ siyasi və tarixi-mədəni amillərin təsiri ilə vaxtilə mövcud olmuş bütöv bir hüquqi sistem, daha doğrusu bir-birinə çox yaxın olan müxtəlif hüquqi sistemlərdən ibarət özünəməxsus hüquq ailəsini meydana gətirmiş, dini-hüquqi qaydalar isə həmin sistem daxilində hüququn mənbəyi kimi çıxış etmişdir. İslam hüququ ailəsi İslam dininin dünyanın üç qitəsində böyük bir ərəziyə yayılaraq,

şəriətə söykənən ayrı-ayrı milli hüquqi sistemlərin formalaşdırması nəticəsində yaranmışdır.

III. Kazuistik metodla meydana gəlib və inkişaf etmişdir.

Bir çox hüquq sistemində olduğu kimi islam hüququ da başlanğıcda ayrı-ayrı problemlərin (hüquqi) həllinə dair yaranan hüquqi mülahizələr, izahlar və müzakirələr nəticəsində formalaşmışdı. Hz.Peyğəmbərdən etibarən olduqca uzun bir dövr ərzində islam hüquqşünasları elmi fəaliyyətlərini qarşılaşdıqları və ya intiqal etdirilən hüquqi problemlərin həlli istiqamətində aparmışlar. İslam dininin sürətlə yayılması və günbəgün yeni-yeni insanların və bölgələrin bu hüququn təsiri altına düşməsi, hüquqşünasların xüsusi olaraq çevrələrində meydana gələn problemlərlə məşğul olma zərurətini ortaya çıxarmışdır. Bu, hüququn kazuistik bir metodla meydana gəlməsi və inkişafını da özü ilə bərabər gətirmişdir. Başqa bir ifadə ilə desək, klassik islam hüququ əsərlərində buna bənzər hüquqi əməliyyat və ya hadisələrin tabe olduğu ümumi hökmlərin müəyyən edilməsi üstün hesab olunmuşdur. Əsasən hüququn normal inkişafı da məhz bunu tələb edir. Kazuistik metodun daha dəqiq və ədalətli hökmlərin çıxarılmasında faydalı olması ilə yanaşı, mənfi xüsusiyyəti də ondan ibarətdir ki, bu metod əsasında qələmə alınan kitablardakı bilgilərin tam əhatə olunmaması, hüquqşünasları müəyyən bir zaman çərçivəsində mücərrəd metoda və ya dolaşq bir üsula yönəltmişdir. Eyni inkişaf xəttinə islam hüququnda da rast gəlmək mümkündür. İslam hüququnun əsası kazuistik metodla yaradıldıqdan sonra fakihlər Hicri təqviminin III əsrindən etibarən bu əsasların içərisindəki təməl müddəaları, ümumdavranış qaydalarını və fəaliyyət prinsiplərini müəyyən etməyə yönəlmişlər. Hənəfilərdə — Əbu Tahir-əd-Dəbbas, Kərhi, Dəbusi, İbn Müzeym; Şafilərdə — İmamül-Harameyn, əl-Cüveyni, İzzu ibn Əbdissalam, Suyuti; Malikilərdə — Karafi; Hənəbililərdə — İbn Rəcəb bu sahədə əməyi keçən hüquqşünaslardır. Məcəlləyi-Ahkami-Ədliyyənin bütün maddələri bu mahiyyətdə olmasa da müqəddiməsində bu ümumi davranış qaydaları 100 maddə halında bir araya gətirilmişdir. Müxtəlif məzhəblərə mənsub hüquqşünasların bu mövzuda kifayət qədər əsərlər qələmə almalarına baxmayaraq, müqavilə, borc, inzibati xəta və cinayətləri müəyyən edən ümumi normaların hazırlanması yolunda heç bir hüquqi fəaliyyəti olmamışdır.

Bunun əsas səbəbi islam hüququnun Hicri təqviminin IV əsrindən etibarən getdikcə artan nisbətdə bir durğunluq dövrünü yaşaması ilə bağlıdır. Halbuki, kazuistik metoda görə ortaya atılmış minlərcə məsələlər içərisindən bunların tabe olduğu ümumi hökmləri çıxarmaq, bir sözlə, yeni bir hüquqi texnika yaratmaq üçün bu məsələlərə tam bir bağlılıq və sağlam hüquq məntiqi olmalıdır.

Türkiyəli alim Xeyrəddin Qaraman yazır ki, İslam dini insan cəmiyyətində müəyyən edilən islahatı gerçəkləşdirmək üçün həyata keçirilməsi tələb olunan

əmərlər və hökmlərdən ibarət şəriəti yaratmışdır ki, bunun da bir-birinə bağlı, hər biri öncəkinin meyvəsi və sonrakının kökü olan üç hədəfi vardır:

1. Bəşəriyyətin aqlını xurafat və təqlid əsarətindən qurtarmaq. Bu, bir tək Allaha inam ilə əqli dəlinin, hür əməlin düşüncəyə yönəlməsi yolu ilə gerçəkləşir. Bununla da İslam dini müxtəlif cür təzahür olunan bütperəstliyə qarşı mübarizə aparmışdır. Bütperəstlik aqlın degenerasiyası, bəsirətin kor olması deməkdir;

2. Fərdin ruh və əxlaqını islah etmək, onu xeyir, yaxşılıq və vəzifə sahəsinə yönəltmək, həmçinin insana öz arzu və ehtiraslarına qalib gəlməsi, ağıl və vəzifə duyğusuna sahib olması imkanı yaratmaq. Bunu, Allaha davamlı ibadətlə savab və cəza inancı gerçəkləşdirir. Bunların sayəsində insan daim yaradıcısını xatırlayacaq, vəzifələrini qüsursuz olaraq yerinə yetirə bilmək üçün davamlı özünü nəzarətdə saxlayacaqdır;

3. Cəmiyyətdə ümumi həmrəyliyi və insanlar arasında bir-birinə olan inamı, ədaləti, həmçinin insana verilən hüriyyətlərin qorunmasını vacib etmək.

SUAL II. Müsəlman hüquq sisteminin tarixi inkişafı.

Hüququn tarixi zaman içərisindəki inkişafına təsir göstərən daxili və xarici faktorları dövrlərə bölərək öyrənmək daha əlverişli olduğu üçün biz də buna uyaraq islam hüququnun tarixi inkişafını 6 dövr içərisində incələyəcəyik. Bu dövrlər aşağıdakılardır:

1. Hz.Peyğəmbər dövrü.VII
2. Səhabə dövrü.VII-VIII
3. Abbasilər dövrü.VIII-X
4. Səlcuqlar dövrü.X-XIII
5. Monqol istilasından Məcəlləyə qədərki dövr.XIII-XIX
6. Son dövr.XX-hal-hazıra

I. Hz.Peyğəmbər dövrü.

Bu dövr islam hüququnun yaranması dövrü kimi səciyyələnməklə vəhyin sona çatması baxımından çox əhəmiyyətli olub, iki qrupa bölünür:

I. Məkkə dövrü.

610-cı ildən etibarən gələn vəhyələrə əsasən Peyğəmbər olan Məhəmməd Mustafa (s.a.) doğulub boya-başa çatdığı Məkkə şəhərində ən yaxınlarından başlamaqla islamı insanlar arasında anlatmağa və yaymağa başladı və bu iş demək olar ki, 13 il davam etdi. Bu müddət ərzində Qurani-Kərimin $\frac{1}{3}$ -i Allah tərəfindən vəhy edilmişdir. Lakin, Məkkə dövründə nazil olan ayələrin çoxu iman və əxlaq ilə bağlıdır.

II. Mədinə dövrü.

Hz.Peyğəmbər Məkkə və ətraf ərazilərdə islamı yaymağa çalışsa da, toplumda istədiyi köklü, mədəni tərəqqiyə nail ola bilməmişdir. Məkkəlilər əvvəlki iman və quruluşlarından imtina etməməklə keçməməklə yanaşı Rəsulallahı fikrindən döndərmək üçün hər yoldan istifadə edirdilər. 13 illik mübarizədən sonra Allahın icazəsi ilə əvvəlki adı Xəsrə olan Mədinəyə hicrət edilmişdir. Mədinədə bir-birinə qarşı ixtilafda olan iki ərəb qəbiləsi və bundan sui-istifadə edən yəhudilər yaşayırdı. Yeni gələn Məkkəli müsəlmanlar (mühacirlər) ilə mövcud xalqı yeni bir hüquq və ictimai normalar əsasında idarə etmək üçün nazil olan vəhylər məhz ibadət, cihad, ailə, miras, cəza, məhkəmə üsulu, borc müqavilələri, dövlətlərarası əlaqələr və bu kimi başqa sahələri nizamlamaq məqsədi daşıyırdı.

Vəhyin hüquqi nizamasalması iki şəkildə olur:

1. Bəzi hadisələr və problemlər ortaya çıxır, müsəlmanlar Hz.Peyğəmbərə müraciət edərək həlli yolu axtarırdılar. Bunun nəticəsində ya ayə nazil olurdu, yaxud da yalnızca məna və hökm Allah Rəsulunun zehninə əks olunurdu. Bunu ifadə etmək və həyata keçirmək də onun üzərinə düşürdü. Bu ikinci dəlil-birincidən fərqlənməklə sünnə adlanır.

2. Bəzi hallarda isə problem və sual ortaya çıxmadan hüquqi hökmlər bildirilir. Hüquqi nizamasalma prosesi tədricən tamamlanmış olur.

Buna əsasən zəkatın miqdarı, ailə və cəza hüququ ilə bağlı bəzi qaydalar və hökmlər daxildir.

Əgər hər hansı bir problemin və ya hadisənin həllinə dair vəhy gəlməzsə Rəsulallah ictihad edir, yeri gələrsə əshabı ilə məsləhətləşir.

Bu dövrün spesifik xüsusiyyətləri.

Hz.Peyğəmbər dövründə hüququn qaynaqları Quran və Sünnədir, yəni vəhydir. Hz.Peyğəmbərin axirətə köç etməsi ilə vəhy qapısı qapandığı üçün bu, incələdiyimiz dövrün ən baris xüsusiyyətidir. Bu dövrün başqa bir xüsusiyyəti tədricidir, yəni, hüquq inqilabının tədricən həyata keçməsi, mədəni reformasiyanın sosial xarakterli insanlara yol verilmədən baş verməsidir.

Spirтли içkilərin və «faiz»in geniş yayıldığı bir yerdə içki və faizə tədricən qadağa qoyulması tədricə bir misaldır.

Müəyyən bir dövr üçün qoyulmuş qanunun (hökmün) vaxtı gəlincə dəyişdirilməsi – «nəsih» bu dövrün başqa xüsusiyyətidir. Doğrusu sonrakı dövrlərdə də qanunlar dəyişir: lakin bu dövrdə dəyişən qanun, ayə və hədisə söykənən qanun olduğu üçün bunun daha sonrakı dövrlərdə dəyişdirilməsi mümkün deyil.

Tədvin.

Hüququn yazıya və kitaba keçirilməsi mənasında işlətdiyimiz tədvin bu dövrdə ancaq Qurani-Kərimə aid ola bilərdi. Hz.Peyğəmbərin həssasiyyətlə təyin etdiyi vəhy katibləri, o zamanın imkanları daxilində Qurani-Kərimi yazıya çevirməklə mühafizə edirdilər. Vəhy, Allah Rəsulunun həyatı boyunca davam etdiyi üçün bu yazma işi də davam etmişdir. Onun dünyaya vəda etməsindən sonra ilk xəlifənin ən vacib işlərindən biri də məhz tamamilə yazıya alınmış və bir çox hafiz tərəfindən əzbərlənmiş Qurani-Kərimi vəhylərin xronoloji ardıcılıqla və qruplaşdırılmış şəkildə bir cildə toplamaqla mühafizə etmək olmuşdur.

II. Səhabə dövrü.

Səhabələr ictihadlarını aşağıdakı metodlarla həyata keçirirdilər:

1. İctihad yolu ilə çıxardığı qərarları Quran və Sünnənin açıq hökmlərindən qəti şəkildə fərqləndirirdilər. Belə ki, öz hökmlərini qəti hesab etməyərək «bu mənim baxışım, zənnim, qənaətimdir» deyirdilər.

2. Hər imkan tapanda istişarə (məşvərət) edirdilər.

3. Nəzəri və fərzi ictihadlar etməyiblər, ancaq problem və aktual məsələlərin üzərində dayanırdılar.

4. Zamandan asılı hökmləri zərurət yarandıqda dəyişirdilər. İslamda əməl edilməsi vacib olan bəzi hərəkət və davranışlara – pis, nəticələr verəcəyi halda məhdudiyyətlər qoyulmuş, zərurət və məcburiyyətdən dolayı nəsslər belə həyata keçirilməmiş, bütün davranışları ilə» cəlbi-mənfəət, «dəfi-məfsədət» formulu ilə realizə olunan məsləhət prinsipinə riayət olunmuşdur. Məsləhətdə əsas məqsəd islamın təməl prinsiplərinə əsaslanaraq ağıl-təcrübəylə müsbət və faydalı olanını əldə etmək, mənfə və zərərli olandan uzaqlaşmaq üçün lazımi tədbirləri görməkdir.

5. Səhabələr məsləhət prinsipi ilə yanaşı adını anmamaqla bərabər Hz.Peyğəmbər dövründəki realizə formasına bənzəyən üsullarla qiyaş metodundan da istifadə edirdilər.

6. Baxış müxtəlifliyi (ixtilaf).

Fərqli zaman və yerlərdə, fərqli şərtlər daxilində islami qaydaların həyata keçirilməsində yaranan təbii səbəblərdən dolayı səhabələr arasında da fikir müxtəlifliyi, ictihad ixtilafları meydana gəlmişdir:

a) Cihad, təhsil, idarəçilik və başqa vəzifələrdən qaynaqlanaraq, Mədinədən kənarında Hz.Peyğəmbərdən uzaqda olan bəzi səhabələrin, bu arada gələn ayə və hədislərdən bixəbər olması;

b) Hədisi mükəmməl, daha dəqiq və doğru hazırlanmış qaynaqdan istifadə etməmək;

c) Fərqli anlamaq və yazmaq;

d) Yanılmaq və unutmaq;

e) İlk baxışdan bir-birinə zidd görünən nəssləri uzlaşdırmaq və həyata keçirmə zamanı fərqli yollardan istifadə etmək.

Bu fərqli anlayış şərtlərə və riayətlərə nəzəri və elmi mənada məzhəb deyilir. Lakin, «məzhəb» hələ bu dövrdə mövcud deyildi.

Əməvilər.

Bu dövr üçün başda siyasi məqsədlər güdülməklə müxtəlif məqsədlərlə hədis uydurma hərəkətinin ortaya çıxması ilə nəzəri fiqhın yaranıb inkişaf etməsinə yönələn bir progress xarakterikdir.

Ömər ibn Əbdüləziz xaric bütün əməvi hökmdarları siyasəti dindən üstün tutduqları üçün Hz.Peyğəmbər və rəşidi xəlifələrin yolundan ayrıldılar. Bunu gören alimlər Mədinədə toplanaraq həm hədisləri, həm də bunların işığında fiqh qaydalarını təsbit və tədvin etməyə başladılar. Tabiun nəslinin alimləri ustad, mühit və bilgi fərqlərinə əsaslanan iki qrupa bölündülər: Hicazlılar və İraqlılar. Hicazlılar, Mədinə ənənəsinə xüsusi bir dəyər verir, bunu birmənalı olaraq yaşayan sünnə adlandırırlar. İraqlılar isə heç bir nəssə əsaslanmayan Mədinə adət və ənənəsini digər şəhərlərdən fərqləndirməzlər.

Tədvin və Məzhəb.

Tədvinlə bağlı ilk təşəbbüsü Ömər ibn Əbdüləziz göstərmişdir. O, Mədinə valisinə göndərdiyi bir əmirnamə ilə hədislərin toplanmasını istəmişdir. Zührinin məmur təyin edildiyi bu iş ancaq xəlifəsinin ölümündən sonra gerçəkləşmişdir. İmam Zeyd ibn Əliyə məxsus olan «Məcmu-fiil-fiqh» də bu dövrdən zamanımıza qədər gəlib çatan ilk fiqh kitabıdır.

III. Abbasilər dövrü (Fiqh formalaşma dövrü)

Fəthlərin sayı artdıqca islam ölkəsinin varisi artırdı. Təbii ki, yeni torpaqlarda yeni-yeni ictimai münasibətlər təşəkkül tapır. Bunlar da məhz fətveya əsaslanmalıdır. Elə bütün bu siyasi, ictimai, iqtisadi və dini zərurətlər fiqhın inkişafına təkan vermişdi.

Fiqhın inkişafına təsir göstərən amillər aşağıdakılardır:

1. Zənginləşən ədəbiyyat: Quran və sünnə qaynaqları ilə bərabər səhabə, tabiun, etbaut, tabiun adları ilə bilinən müctəhid nəsilərin rəyləri müxtəlif fiqhi yanaşmaları üst-üstə toplayaraq sonrakı nəsilərə çatdırırdılar və beləcə hüquq elminin qaynaqları zənginləşirdi.

2. Nəzəri fiqh. Əməvilər dövründən başlayan nəzəri fiqh bu dövrdə təhsil və tədris fəaliyyətləri ilə müxtəlif fiqh kollektivlərinin əməyi sayəsində daha çox inkişaf etmiş, öyrəşdirmə və yerləşdirmə məqsədinə istiqamətlənməklə demək olar ki, bütün məsələlər üzərində nəzəri təhlillər aparılmış və standartlar müəyyən olunmuşdur.

3. Yeni şərtlər, adət-ənənələr. Yeni fəthlər bir çox millətlərin müsəlmanlarla təmasa girməsinə, bir qisminin də islam hakimiyyətinə daxil olmasına səbəb oldu. Bu yeni coğrafi şərtlər, adət-ənənələr ilə qarşı-qarşıya qalan müctəhidlər, bunları

islami hökmlərlə uyğunlaşdırmaya çalışıb, uyğun olanlarını mənimsəmiş, bir qismini rədd etməklə, bir qismini də dəyişdirərək qəbul etmişdilər. Beləcə, islam mədəniyyəti içərisində islam hüququ da ədəbiyyat, texnika və düşüncə istiqamətində tərəqqi etmişdir.

4. Fikir müxtəlifliyi və mübahisələr: aşağıda göstərilən səbəblərdən meydana gələn fikir ixtilafı da nəzəri hüququn və məzhəblərin inkişafına əsaslı təsir göstərib:

a) Mətnlərin fərqli təfsiri, fərqli anlaşılması.
b) Eyni mövzuda olan nəsslərə və mətnlərə verilən şərhlər.
c) Hadisələrin qavrama müxtəlifliyi, bilinib-bilinməməyi, qəbul edilən hadisələrin həyata keçirilməsində fərqli metodlar.

d) İctihad zamanı yaranan fərqlər: qiyas, istihzan, məsalih kimi prinsipləri qəbul etmək və ya etməmək, təfsir fərqləri.

e) Təbii və ictimai təsirlərdən qaynaqlanan fərqlər.

Bu dövrdə ictimai müəssisə mənasında, yəni, bir qism müsəlmanların xüsusilə tabe olduqları müctəhidə və ya müctəhidlər qrupuna aid ictihadların cəmi deyə adlandırılacaq biləcəyimiz məzhəblər meydana gəlməyə başladı. Onların yaranma səbəbləri aşağıdakılardır:

1. Əvvəlkindən fərqli olaraq sistemli ictihad fəaliyyətləri inkişaf etmişdir.

2. Tədvin fəaliyyəti bu ictihadların bir kitabda toplanmasına imkan yaratmışdır.

3. Yaranan yeni fiqh məktəbləri arasındakı fikir ayrılıqları qruplaşmalara səbəb olmuşdur.

Bu dövrdə Hicaz - İraqlı hüquq məktəblərindən savayı, başqa məktəblərin də meydana gəldiyi görülür. Bu məktəblər əsasən iki qrupa bölünürlər:

-Mötədil rəyçiləri (Sünnəni qaynaq olaraq qəbul etməyənlər);

-Mötədil eserçilər (Rəy və qiyası qaynaq olaraq qəbul etməyənlər).

Qurani-Kərimin və hədislərin bir qismi xaric bütün dini nəzəriyyələrin və kitabların tədvini bu dövrdə başlamışdır. Abbasilərin ilk dövründə hədislərin toplanması müsənnəf tərzində həyata keçirilirdi. Bu hədis məcmuələrində toplanan hədislərin Ömər ibn Əbdüləzizin əmri ilə toplanan hədis məcmuələrindəki hədislərdən fərqi ondadır ki, bunlar ad sıralamasına görə, sistemli bir şəkildə yığılmışdı.

Dövrümüzə qədər gəlib çatmış ilk fiqh kitabları yenə bu dövrdə yazılan İmam Malikin «Muvatlai» (hədis və fiqləri özündə ehtiva edir), Safinin «əl-Umm», Əba Yusifin «əl-Əsar», «əl-Xərac», İmam Məhəmmədin «əl-Məbsat», «əl-Cami», «əl-Siyər» adlı əsərləridir. Bu əsərlərdə sonradan yaranan digər əsərlərə nümunə olacaq bu metod özünü göstərir. İbadətdən fərzlərə qədər olan bütün mövzular «kitab» adı altında bölmələrə ayrılmış, hər bölməyə daxil olan

məsələlər sıralanmış, dəlillər göstərilmiş və lazımi yerlərdə müxalif fikirlər müzakirə edilmişdir.

Fiqh alimlərinin (müctəhidlərin) arasındakı ixtilaf və münaqişələrin bir müsbət tərəfi, müctəhidlərin hökm çıxardığı zaman istifadə etdikləri metod və qaynaqları özündə cəmləşdirən metodoloji kitabların yazılması oldu. Bizə qədər gəlib çatmış ilk metodoloji fiqh kitabı İmam Şafinin «Ər-Risadə» adlı əsəridir. Risalənin əsas bölmələri bunlardır: Quran və onun hökm açıqlama metodu, nasih-mənsub (qüvvədən düşmüş nəsslər), xəbəri-vahid (kökü dəqiq bilinən, vahid mənbədən rəvayət olunmuş hədislər), qiyas, istihzan, sünnə və Quran ilə qarşılıqlı münasibəti, hədislərdə illət (hədisin doğruluğunu şübhə altına salan incə və bilinməyən nöqsanlar), icma, ictihad və ixtilaf.

IV. Abbasilərin sonu və Səlcuqlular dövründə fiqh (Durgunluq dövrü).

Fiqh sahəsində əvvəlki dövrlərə nisbətən durgunluq özünü büruzə verir. Artıq müctəhid imamlar hər hansı bir məsələnin həlli yolunu birbaşa kitab və sünnədə deyil, digər qaynaqlarda axtarırdılar. Bir sözlə, problemin həllindən daha çox təqlidçiliyə yol verirdilər, yəni, ustad və müctəhidlərinin dediklərini təkrarlamaqla, demədiklərinin isə dediklərinə baxaraq həllinə çalışırdılar. Hicri təqvimin III əsrindən etibarən başlayan məzhəb təəssübü (məzhəbə kor-koranə bağlanmaq, onu nəyin bahasına olursa-olsun müdafiə etmək, həqiqəti yalnız onda görmək) getdikcə güclənmiş və bu acı nəticələrə səbəb olmuşdur:

1. **Təfriqə və zərbələr.** Məzhəblər dini anlamaq və yaşatmaq üçün məktəb və vasitə olaraq deyil, dinlə eyni səviyyədə tutularaq islam cəmiyyətinin birliyinə böyük zərbə vurdu.

2. **Bilərək xəta etmə.** Təqlidçi, dəlilə və ya qaynağa deyil, şəxsə bağlı olduğu üçün, öz imamı xaricində hər hansı bir alimin dəlilə və konkret qaynağa əsaslanan həqiqəti ortaya çıxarmasına baxmayaraq buna inanmaz.

3. Təqlidçilər öz imamlarının olmuş və ola biləcək bütün məsələlərin həlli yollarını tapdığını və artıq ictihada ehtiyac qalmadığını bildirməklə ictihad hərəkatlarına qarşı çıxmış və əngəl olmuşlar.

Fiqh sahəsində elmi səylər davam etdirilmiş, nəşrlər edilmişdir. Metod və məqsədlərinə görə nəşr olunan kitabları 3 qrupda incələmək olar:

a) Məzhəb hökmlərinin üsul və qaynaqlarının əsas götürüldüyü kitablar;

b) Üstünseçim məqsədinə yönəlmiş əsərlər. Məzhəbə aid bir mövzu ilə əlaqəli olan ictihadlar arasında fəzad yaranarsa bu ictihadlardan daha üstün olanını seçməkdir. Bu seçim əsasən iki istiqamətdə aparılırdı:

1. Rəvayətə əsaslanan seçim.

2. Muhtəvaya (təfərrüatına) əsaslanan seçim.

c) Məzhəb müdafiəsini əsas götürən əsərlər.

Məhkəmə sahəsində formalaşma prosesi başa çatmaqda idi. Qazının dairəsi çox geniş idi — katib, müdafiəçi, vəkil, nazir, andlı iclasçı kimi məmurları vardı. Şahidlərin ifadələrinin məqbul sayılması üçün dürüst olmaları vacib idi. Bu məqsədlə şahidlər müəssisəsi mövcud idi. Qazılar, Abbasilərin simvolu olan qara rəngli cübbə geyinməklə, başlarına uzun papaq taxır və üzərini qara parça ilə sarıyırdılar. Hökmlər əsasən Hənəfi məzhəbinə görə verilirdi. Hərbi sahədəki cinayətlərə baxılması üçün hərbi məhkəmə fəaliyyət göstərirdi.

V. Monqol əsarətindən Məcəllələşdirməyə qədər olan zamanı əhatə edən dövr.

Bu dövrdə fiqh baxımından elmi fəaliyyətin xüsusiyyətlərini aşağıdakı maddələrdə göstərmək olar:

1. Öncəki dövrlərdə elmi səyahətlər adətən bir məktəb vəzifəsini yerinə yetirir, ucsuz-bucaqsız islam dünyasının bir ucundan digərinə elm və bilik alış-verişinə zəmin hazırlayırdı. Bu dövrdə isə, din alimləri arasında bu əlaqələr artıq kəsilmiş, hər kəs öz çanağına çəkilməmişdir.

2. Həqiqi mənada hüquqşünas yetişdirən hüquqi təfəkkürü inkişaf etdirən kitablar (müctəhid imamların və tələbələrin kitabları) əvəzinə müqayisə və müzakirəsiz, hökmlər konkret və qısa şəkildə nəql edən kitablar üstün tutulmuşdur.

3. Məsələləri lazımi formada incələyən, hökmlərin xırda detallarını incələyərək açıqlayan kitablar əvəzinə mənasız söz yığımını ən böyük mərifət sayıldığı, məsələləri tapmaca halına gətirən müxtəsər kitablar və mətnlər yazılmışdır.

4. Qaynayan həyatı donmuş hökmlərə uyğunlaşdırmaq mümkün deyil. Bunu tənzimləmək üçün islamda ictihad müəssisəsi var idi və dəyişməz hökmlərin sayı məhdudlaşdırılmışdı. Halbuki, bu dövrdə ictihad yerinə hiylə qapısı açılmış, həyatı fiqh kitablarına sığdırmaq üçün dinin ruhuna zidd yolla əl atılmışdır. Faiz və boşanma məsələlərindəki mənfi dəyişiklikləri buna misal göstərmək olar.

Padşahın idarəçilik, maliyyə, cəza və müxtəlif hüquq sahələrini əhatə edən əmr və fərmanları əks olunan qanun və nizamnamələrin eyni ilə və ya konspektləşdirilərək toplandığı məcmuələr — qanunnamələr hazırlanmağa başlandı. İlk qanunnamələr Osmanlılara aiddir (Fatih Məhməd dövrünə).

Fiqh və fətva kitabları qazıların qanun kimi istifadə etdikləri əsas qaynaqlar idi. Qazı təyin edilərkən hansı məzhəbin ictihadları əsasında hökm verəcəyi öncədən müəyyənləşdirilirdi.

VI. Məcəllələşdirmədən dövrümüzdə qədər olan zamanı əhatə edir (revivalizm — dirçəliş dövrü).

Bu dövrdə fiqh sahəsində həyata keçirilən fəaliyyəti aşağıdakı maddələrlə izah etmək olar:

1. Qanunlaşdırma hərəkatı başlamış və inkişaf etmişdir. Bunun da ilk addımı Məcəllənin hazırlanmasıdır.

2. Hüquqi təfəkkür üfününü genişlədən, ictimad ruhunda tərbiyə edən əsərlər nəşr edilməyə başlandı.

3. İslam hüququnun bütün məzhəb və doktrinalarını bir araya toplamaqla səmərəli istifadəsini təmin etmək məqsədi daşıyan kitablar yazılmağa başlandı.

4. İslam hüququnun müxtəlif brans və məsələləri üzərində təhlil, tənqid, müqayisə və dəyərləndirmə prinsipləri əsasında həyata keçirilən ictimad fəaliyyəti yeni bir ruh qazandı.

5. Avropalılar elmi və siyasi məqsədlərlə islam hüququna müraciət edir, tərcümə əsərlər yazmağa, islam hüququ etüdlərini universitet proqramlarına salmağa başladılar.

6. Şərq və Qərbdə islam hüququ problemlərini də özündə əks etdirən kongres, toplantı və konfranslar keçirilməyə başlandı.

İslam dünyasında sürətlə yayılan qanuniləşdirmə hərəkatının yaranmasının bir çox səbəbləri vardı:

a) Milli və millətlərarası əlaqələrin inkişaf etməsi, bəzi yeni münasibətlərin və müəssisələrin ortaya çıxması;

b) Bəzi məzhəb və kitabların qəbul etmədiyi (tanımadığı) şərtlərin qəbuluna zərurət yaranması;

c) Maliyyə, hüquqi və siyasi səbəblərdən hökumətlərin torpaqla bağlı razılıqların əldə olunmasına möhtac olmaları;

d) Mühakimə və icra fəaliyyətinin mövcud şəraitə uyğunlaşdırılması zərurəti;

e) Hökmləri dəlil və qaynaqlara əsaslanaraq yaradan savadlı hüquqşünasların olmaması səbəbindən donmuş hala gəlmiş fiqh və fətva kitablarının yeni ictimai və iqtisadi şərtlərə cavab verə bilməməsi;

f) Məcəllənin yalnız Hənəfi Məzhəbinə görə hazırlanması. Bir məzhəb nə qədər mükəmməl olursa-olsun islam hüququnu kompleks şəkildə özündə ehtiva edə bilməz.

Bu səbəblərin aradan qaldırılmasında maraqlı şəxslər qanunlaşdırma fəaliyyətini iki istiqamətdə həyata keçirmişlər:

1. İqtibasçılar;

2. Kökə bağlı qanun yaradanlar.

İqtibas üsulu ilə qanun yaradanlar müxtəlif Qərb ölkələrinin qanunlarını ya eynilə, yaxud da xırda dəyişikliklərlə tərcümə edərək mənimsəyənlərdir. Türkiyədə qanunlaşdırma tamamilə bu yolla aparılmışdır.

Yerli islami kökdən qanunlaşdırma, forma və texnika baxımdan Avropa qanunlarını əsas götürən, lakin, mahiyyət etibarilə islam hüquq qaydalarına və adət-ənənələrinə əsaslanan bir qanunlaşdırma metodudur.

Ümumiyyətlə, fiqh və fətva kitablarının qanunnamələrdə (Məcəllədə) toplanmasının bir sıra daxili və xarici səbəbləri var.

Xarici səbəb ondan ibarətdir ki, İngiltərə, Fransa, Avstriya, Rusiya kimi siyasi və iqtisadi münasibətlərin qurulduğu dövlətlərin azlıqları (Türkiyədə yaşayan) müxtəlif bəhanələr gətirərək dövləti yeni məhkəmələr qurmaq və qanunlar yaratmaq iddiası ilə çıxış edirdilər.

Daxili səbəblər isə bunlardır:

1. Apellyasiya, iqtisad, rayon-şəhər məhkəmələri Avropadan iqtibas edilən qanunları tətbiq etməklə yanaşı, bəzən şəriət hökmlərinə də müraciət edirdilər. Bu da mövcud qanunların bir qanunnamədə tədvin edilməsini zəruri edirdi.

2. Fiqh kitablarında eyni məsələ və mövzularla bağlı fərqli hökmlərin mövcud olması, bunların bir qismi üçün əlaqələndirici seçimlərin olmaması (blanket normaların olmaması) hakimlər üçün hökm çıxarma zamanı çətinlik yaradırdı.

3. Fiqh və fətva kitablarındakı hüquqi sistem, qeyri-peşəkar hakimlərin bu kitablardan istifadəsi səmərəliliyini xeyli dərəcədə azaldırdı.

4. Sosial, siyasi inkişaf əlaqədar olaraq dəyişən hüquq sahəsinin yeni hüquq normalarına ehtiyac duyması.

Məhz bu daxili və xarici amillərdən irəli gələrək Şirvani Rüştü Paşa və Cəvdət Paşa kimi dövlət adamları yerli islami kökə bağlı bir məcəlləni hazırladılar. Qismən borc, eyni zamanda bərabər insan hüquq və azadlıqlarını özündə cəmləşdirən Məcəllə 100 maddəlik ümumi müddəaları özündə əks etdirən müqəddimədən, 16 bölümdən və 1851 maddədən təşkil olunmuş xüsusi hissədən ibarət idi.

XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərindən etibarən İslam dünyasının hüquqi sistemləri ictimai-siyasi amillərin və Avropa tipli hüquqi sistemlərin təsiri ilə ciddi dəyişikliyə məruz qalmış və nəticədə İslam hüququ milli hüquqi sistemlər daxilində özünə yer alan yarım sistemə çevrilmişdir. Bu prosesdə hüququn mənbəyi kimi çıxış edən dini qaydaları hüququn başqa mənbələri – qanun, bəzi yerlərdə isə həm də məhkəmə presedenti sıxışdırmağa başlamışdır. Hazırda Türkiyə Respublikası və əhalisinin əksəriyyəti İslam dininə etiqad edən bir sıra postsovet respublikaları (Azərbaycan Respublikası da daxil olmaqla) istisna olmaqla, demək olar ki, bütün digər İslam ölkələrində dini-hüquqi qaydalar hüququn mənbəyi kimi bu və ya digər dərəcədə öz mövqeyini saxlayır. Dini-hüquqi normalar Ərəb yarımadasında və İran körfəzi ətrafında yerləşən dövlətlərdə daha çox əhəmiyyət kəsb edir. Dini-hüquqi qaydalar bu ölkələrin heç birində hüququn yeganə mənbəyi kimi çıxış etməsə də, onlardan bəzilərdə hüququn əsas mənbəyi hesab olunur. Bu, ilk növbədə Səudiyyə Ərəbistanı və İrana aiddir.

Səudiyyə Ərəbistanının əsas qanununun 1-ci maddəsində İslam dininin dövlət dini, Quran və Məhəmməd peyğəmbərin Sünnəsinin isə dövlətin konstitusiyası kimi tanındığı təsbit olunur. Səudiyyə Ərəbistanı Krallığında İslam hüququ hüquqi sistemin aparıcı hissəsini, əsasını təşkil etməklə yanaşı, ictimai həyatın bütün sahələrinin İslam dininin tələbləri əsasında idarə olunması dövlətin ali vəzifəsi hesab edilir. Bu ölkədə ictimai həyat İslam dini üzərində qurulur, dini ictimai-iqtisadi quruluşun əsasını təşkil edir. Səudiyyə Ərəbistanında ədalət mühakiməsi şəriət normaları əsasında həyata keçirilir. Məhkəmələrdə işlərə şəriət normaları əsasında baxılması konstitusion tələbdir. Əsas qanunun 48-ci maddəsinin tələblərinə görə, məhkəmələr işlərə baxarkən, Quran və Sünnəyə, həmçinin Quran və Sünnə əsasında hökmdar tərəfindən elan edilən qanunlara uyğun olaraq şəriət normalarını tətbiq etməlidirlər.

İranda İslam Respublikası yaradıldıqdan sonra, bu ölkədə də hakimiyyət və ictimai həyat dini təməl üzərində qurulmuşdur. İran İslam Respublikasının qanunvericiliyi Qurana əsaslanır. İran İslam Respublikası Konstitusiyasının 2-ci maddəsinə əsasən, hakimiyyət və qanun vermək səlahiyyəti Allaha aiddir və respublikadakı nizam onun əmrinə təlimiyyət üzərində qurulur. Konstitusiyanın 4-cü maddəsi bütün sahələr üzrə qəbul olunan qanunların İslami ölçü və qanunlara uyğun olmasını tələb edir. Həmin maddənin tələbi konstitusiya da daxil olmaqla, bütün qanunlara şamil olunur. Bu tələbin həyata keçirilməsi üzərində nəzarət fakihlərin səlahiyyətinə verilmişdir.

İranda dövlət dini islam, məzhəbi isə Cəfəri məzhəbi elan edilmişdir. Bununla bərabər, konstitusiyada digər məzhəblərin – Hənəfi, Şəfi, Maliki, Hənəbəli və Ziyadi məzhəblərinin də hörmətə sahib olduğu təsbit olunmuşdur. Konstitusiya bu məzhəblərin mənsublarına öz fiqhlərinə görə dini qaydaları icra etməkdə sərbəstlik verir.

İran İslam Respublikasının hakimiyyət konsepsiyasına görə, dünyanın və insanın mütləq hakimi Allahdır. İnsanı öz ictimai qədərinə, müqəddəratına hakim qılan da odur və insana verilən bu haqq alınmazdır.

Küveytin, Bəhreynin, BƏƏ-nin və bir neçə başqa ərəb dövlətlərinin konstitusiyalarında da şəriət qanunvericiliyin əsas, fundamental mənbəyi kimi təsbit olunur. Həmin ölkələrin hamısında şəriət məhkəmələri fəaliyyət göstərir. Müsəlman ölkələrinin müəyyən bir qrupunda (Misir, Suriya, Mərakeş, İordaniya, Əlcəzair və s.) isə yalnız bəzi hüquq sahələri və ya institutları (məsələn, ailə hüququ) dini-hüquqi normalardan təşkil olunur.

SUAL III. İslam hüququnun mənbələri.

Elmi ədəbiyyatda İslam hüququnun mənbələrinə xüsusi diqqət verilir və əsasən həmin mənbələrdən dördü: **Quran, Sünnə, icma və qiyas** geniş müzakirə edilir. Yuxarıda adlarını çəkdiyimiz mənbələr — Quran, Sünnə, icma və qiyas əsas dəlillər sayılır

I. Quran.

Həmin mənbələrdən birincisi – Quran müqəddəs kitab olmaqla, Allah tərəfindən tədricən Məhəmməd peyğəmbərə nazil edilmiş və İslam cəmiyyəti inkişaf etdikcə, digər mənbələr də təşəkkül tapmışdır. Onlar hamısı bir yerdə İslam hüququnda üsuli-fiqhin «dayandığı köklər, dəlillər, fiqhi hökmlərin əmələ gəldiyi yerlər (mənbələr) mənasında»⁴ başa düşülmüşdür.

İslam alimləri İslam hüququnun digər mənbələrindən: istihsan, adətlər, qanun, fitva və s. barədə də bəhs edirlər. Ümumilikdə isə, bütün mənbələr içində yuxarıda qeyd etdiyimiz dörd mənbə əsas götürülür. Burada onu da qeyd etmək ki, şiəliyin Cəfəri (İmamilik) məzhəbi şəriətin mənbələrinə Quranı, Sünnəni, icmanı və ağı (ictihadı) aid edir.

İslam dininə və demək olar ki, həm də İslam hüququna görə, Quran Allahın kitabıdır və o, Allahın özü tərəfindən yaradılmışdır. Allah insanlar üçün müəyyənləşdirdiyi qaydaları onlara həmin kitabda çatdırır. Bu qaydalar əbədi və dəyişilməzdir.

«Quran insan həyatının bütün sahələri üçün hökm qoymuşdur»⁵ və o, qanun məcmuəsi olmadığı kimi, hüquq elmi kitabı da deyildir. Quran «hər şeydən öncə insanların düşüncə və davranışını ən yaxşı və xeyirli olana yetişdirmək üçün nazil olmuş «hidayət» kitabıdır. Quruluşu və üslubu da bu məqsədə uyğun olaraq Allah tərəfindən nizamlanmışdır. Həmin quruluş və üslub içində iman, əxlaq və fiqlə bağlı bir sıra hökmlərə də yer verilmişdir.⁶

Tədqiqatçılar göstərir ki, fiqh ilə bağlı hökmlərin bir qismi Allahla qulun (insanın) əlaqəsini tənzim etməkdə, başqa bir qismi isə fərd ilə fərdin, fərd ilə toplulunun, toplum ilə bir başqa toplumun qarşılıqlı münasibətlərini nizamlamaqdadır. Bunlarla əlaqədar olaraq Quranda müəyyən sayda ayət təsbit

⁴ Şener Abdülkadir. Kıyas, istihsan və istislah. Ankara, 1981. s. 31

⁵ Atar Fahrettin. Fiqhin usulü. İstanbul, 1992. s. 33

⁶ Karaman Hayreddin. Anahatlarıyla İslam Hükuku-1. İstanbul, 1993. s. 113

edilmişdir. Həmin ayətlərin bir çoxu birbaşa hüququn müxtəlif sahələrinə və hüquqi məsələlərə aid olan ayətlərdir. Dolayısı olaraq hüquqi məsələlər üzrə açıqlanan hökmlər də hesaba alınsa, hüquqa dair ayətlərin sayı artmış olur. Ədəbiyyatda hüquqa dair ayətlərin sayının beş yüzə yaxın olduğu göstərilir.

Kitabın xüsusiyyətləri:

1. Son Peyğəmbər Hz.Məhəmmədə gələn Allah kəlamıdır.
2. Ərəb dilinin ən mükəmməl ləhcəsiylə nazil olmuş, həm iqtisadi, həm də mənası baxımından vəhyə əsaslanır.
3. Bir hərfi belə dəyişikliyə uğramayıb.
4. Möcüzədir. Bənzərini yaratmaq qeyri-mümkündür.

Qurani-Kərimə daxildir:

1. Ailə, ictimai və vərəsəlik münasibətləri ilə bağlı 70 ayə.
2. Borc və əşya hüququna aid 70 ayə.
3. Mühakimə sahəsinə dair 10 ayə.
4. Cinayət hüququ ilə bağlı 30 ayə.
5. Təşkilati (idarəçilik) məsələlərlə bağlı 10 ayə.
6. Dövlətin ümumi və xüsusi hüququ ilə bağlı 25 ayə.
7. Maliyyə-ticarət məsələləri ilə bağlı 10 ayə.

II. Sünnə.

Ümumiyyətlə, Quranın ibadət və hüquqla bağlı hökmləri ümumi prinsiplər, qaydalar şəklində verilmiş, təfərrüatı isə başda Sünnə olmaqla, digər mənbələrlə qeyd olunmuşdur.

Sünnə Məhəmməd peyğəmbərin özünün hərəkət və davranışları, kəlamları ilə müəyyənləşən qaydaların cəmi hesab olunur. Odur ki, buna Məhəmməd peyğəmbərin Sünnəsi də deyilir. Sünnə öz əhəmiyyətinə görə Qurandan sonra ikinci yeri tutur.

«Sünnə» sözü hərfi mənada təqib edilməsi adət olan yol, davranış tərzi kimi başa düşülür. İstilah olaraq isə, Məhəmməd peyğəmbərin sözlərinə, hərəkətlərinə, həmçinin sükut etməklə razılığını ifadə etdiyi əməllərə (təqrir) Sünnə deyilir. A.Şener yazır ki, İslam hüququnun ikinci mənbəyi olan Hz.Peyğəmbərin Sünnəsi üç şəkildə ifadə olunmuşdur:

1. **Sözlü** Sünnə, yəni Peyğəmbərin sözləri;
2. **Fəli** Sünnə, yəni Peyğəmbərin davranış və hərəkətləri;
3. **Təqriri** Sünnə, yəni başqaları tərəfindən söylənən və ya edilən hərəkətlər ki, onları Peyğəmbər eşitmiş və ya görmüş və sükut edərək bəyənmişdir.⁷

Sünnənin İslam hüququnun ikinci mənbəyi olmasını bütün müsəlmanlar qəbul edirlər. İslamın əsas cərəyanları olan sünnülük və şiəlik cərəyanlarının hər ikisində

⁷ Şener Abdülkadir. Kıyas, istihsan və istislah. Ankara, 1981. s. 37

də Sünnə İslam hüququnun mənbəyi kimi qəbul olunur. Bu məsələ ilə bağlı həmin cərəyanlar arasındakı fərq şüələrin sünnülər tərəfindən qəbul olunan bir çox hədisləri qəbul etməməsi və «Əxbar» adlanan öz «müqəddəs rəvayətlərini» onlara qarşı qoyması ilə bağlıdır.

İslam alimləri Quranın özündə də Sünnəyə uyğun davranmağa dair hökmlərin olduğunu bildirirlər. **Tədqiqatçılar yazırlar ki, Qurani-Kərimdə müsəlmanların Məhəmməd peyğəmbərə itaət etməsini, əmr etdiklərini həyata keçirib, qadağan etdiklərinə yol verməməsini, Peyğəmbərin bir örnək olmasını, Allahın vəhy etdiklərini həm insanlara çatdırmaq, həm də açıqlamaq məqsədilə göndərildiyini ifadə edən ayətlər Sünnənin dini bir mənbə olduğunu isbat edir.** «Quranın özündə də Peyğəmbər öz deyimləri, fikirləri, əməlləri ilə müsəlmanlara örnək, nümunə kimi təqdim edilir. Allah Quranı Peyğəmbərə nazil etmişdir ki, insanlar üçün müəyyən edilmiş əmr və qadağanları onlara izah etsin (ən-Nəhl, 44), ixtilafda olduqları məsələləri onlara açıqlasın (ən-Nəhl, 64), ayələri onlara oxusun, onları pis əməllərdən təmizləsin, onlara Quran və hikməti öyrətsin (Ali-İmran, 164). Quran möminlərə əmr edir ki, «Peyğəmbər sizə nə verirsə, onu götürün; nəyi qadağan edirsə, ondan çəkinin» (əl-Nəsr, 7), çünki Allahın Rəsulu öz davranış tərzilə Allaha, qiyamət gününə ümid bəsləyənlər və Allahı çox zikr edənlər üçün nümunədir (əl-Əhzab, 21)».⁸ **Quranla əlaqəsi baxımından Sünnə üç qismə bölünür:**

1. Qurana uyğun olan, ondakı ayətləri uyğun məzmununda ifadə edilən və ya həmin hökmləri təkrarlayan qisim;
2. Quranın hökmlərini aşığılayan və tamamlayan qisim;
3. Quranda göstərilməyən məsələlərə dair hökmlər ifadə edən qisim.

Onu da qeyd edək ki, Məhəmməd peyğəmbərin dediklərinin, hərəkətlərinin, həmçinin də susmaqla münasibət bildirdiyi söz və ya hərəkətlərin heç də hamısı Sünnəyə daxil edilərək, hüquqi mənbəyə çevrilməmişdir. Buna dair bir sıra misallar göstərilir. Məsələn, Məhəmməd peyğəmbərin dediyi sözlərin heç də hamısının Sünnəyə çevrilməməsi ilə bağlı İslamşünas alimlər tərəfindən göstərilən misallardan birinə görə Məhəmməd peyğəmbər Məkkədən Mədinəyə gəldiyi zaman mədinəlilərin erkək xurma budaqlarını dişli xurma budaqlarına asdıqlarını görmüş və «bunu belə etməsəniz olmazmı?» dediyinə görə, onlar həmin hərəkəti etməmişlər. Bu isə xurma ağaclarının barının azalmasına səbəb olmuşdur. Hadisədən xəbəri olan Peyğəmbər «bu dünyaya aid olan bu işi siz daha yaxşı bilirsiniz» deyərək, xurma ağaclarında tozlanmanı artırmaq üçün edilən hərəkətlərin davam etdirilməsini buyurmuşdur.

Məhəmməd peyğəmbərin «peyğəmbərliyə aid özəlliklər» kimi qəbul olunan hərəkətləri, yeyib-içməsi, oturub-qalxması və s. bu kimi bir sıra hərəkətləri də

⁸ Əliyev Rafiq. İslam. Bakı, 2004. s. 246

Sünnəyə daxil deyil. Bəzən də elə olub ki, Peyğəmbər gördüyü hərəkət və ya eşitdiyi söz qarşısında susub, ancaq o, susmağı ilə həmin sözü və ya hərəkəti bəyənmediyini göstərib.

Ümumiyyətlə, Sünnə ilk əvvəllər şifahi şəkildə deyilən hədislər vasitəsilə nəsil-dən-nəslə ötürülmüş və yalnız müəyyən bir tarixi dövr keçdikdən sonra, həmin hədislər yazıya alınmağa başlanmışdır. Məhəmməd peyğəmbərin özü də Qurana qarışmasın deyə, hədisləri yazdırmamışdır. Ancaq zaman keçdikcə, Peyğəmbəri görənlərin, onun dövründə yaşayanların sayı azalmış, yeni nəsillər köhnələrini əvəz etdikcə, hədislərin dəqiqliyi və hamısının nəsil-dən-nəslə ötürülə bilməsi ilə əlaqədar çətinliklər yaranmışdır ki, bu da onların yazıya alınmasına zərurət yaratmışdır. R.Əliyev yazır ki, Sünnə iki əsas təşəkkül mərhələsi keçmişdir. «Birinci mərhələdə səhabələr, tabiiilər və onların ardınca gələnlər Sünnəni əzbərləyir, şifahi şəkildə bir-birinə ötürürdülər. VIII əsrin ikinci yarısından etibarən başlanan ikinci mərhələdə Sünnə yazıya alınmış, xüsusi hədis kitabları yaranmışdır. Bu kitablarda toplanmış minlərlə hədis və rəvayət müsəlman cəmiyyətinin qanunvericilik, təhsil, tərbiyə, əxlaq, fəlsəfə, iqtisadiyyat və sosial-siyasi həyat sahələrində mənbə və əsas rolunu oynamışdır».⁹ Hədislər Əməvilər dövrünün sonlarına doğru toplanmağa başlamış, fiqh kitablarındakı bölümlərə görə tərtib və təsnif edilmişdir. Hədislərin toplanmasının özü bir elm halına gəlmiş və bu elmin dalınca düşənlər, yəni mühəddislər xilafətin geniş torpaqları boyu uzun və əziyyətli yolçuluğa girişməyə məcbur olmuşlar. Bu yolda qarşısına çıxan təhlükələr səbəbdən həyatını itirənlər cihad savaşında şəhid olanlara bərabər tutulmuşdur. İslam elmlərinin mühüm tərkib hissəsi kimi formalaşan «hədis elmləri rəvayətlərin mətnlərini (ilm əd-dirayə, yaxud ilm üsul əl-mətn) və hədislərin istinadlarını, hədis rəvayətlərinin şəxsiyyətini (ilm ər-ricar, yaxud ilm əl-əsanid) öyrənirdi. Bu elmlər hədislərin səhihliyini, yəni Peyğəmbərdən ardıcıl şəkildə, düzgün istinadlarla və təhrif edilmədən ötürülüb-ötürülmədiyini müəyyən etməyə imkan verirdi».¹⁰

Məhəmməd peyğəmbərin vəfatından sonrakı ilk iki yüz əlli il ərzində onun söylədikləri və etdiklərinə dair məlumat (hədislər) həm sayca, həm də çoxaldılmış nüsxələri baxımından xeyli artmışdır. Dini, siyasi və s. sahələrlə bağlı hər hansı bir məsələ ortaya çıxdıqda, məsələnin həllinə çalışan hər kəs öz mövqeyini möhkəmlətmək və əsaslandırmaq üçün istər səhih (düzgün) olsun, istərsə də saxta, Məhəmməd peyğəmbərdən bir hədisə istinad etməyə çalışmışdır. Həmin dövrdə hədislər belə bir mühüm əhəmiyyətə malik olduğuna görə uydurma hədislər də artmağa başlamışdır. Bundan varlanaraq, böyük sərvətə sahib olanlar da olmuşdur. 772-ci ildə Kufə şəhərində edam edilməzdən əvvəl, İbn Ebil-Avca etiraf etmişdir ki, dörd minə qədər hədisi özü uyduraraq, insanlar arasında yaymışdır. Bunların

⁹ Əliyev Rafiq. İslam. Bakı, 2004. s. 267

¹⁰ Əliyev Rafiq. İslam. Bakı, 2004. s. 268

nəticəsində hədislərin düzgünlüyünün müəyyən edilməsi ilə əlaqədar müəyyən tələblər ortaya qoyulmuşdur. **Həmin tələblərdən ən vacib olanları aşağıdakılardır:**

a) hədisi nəql edənlər (rəvilər) zənciri, yəni hədisin nəqlinin kimdən başlaması və kimlər tərəfindən davam etdirilməsi (isnad və yaxud sənəd);

b) hədisin mətni (mətnin məzmunununun ağlabatan olması).

Beləliklə, İslam cəmiyyətinə məlum olan bütün hədislər dəqiqlik, dürüstlük dərəcəsinə görə, başqa sözlə desək, qüvvət baxımından üç qismə bölünmüşdür:

1. səhih (doğru, sağlam) hədislər;

2. hasen (sənəddə adı çəkilən hədis rəvayət edənlər baxımından səhih dərəcəsinə yüksəlməyən, gözəl) hədislər;

3. zəif (inanılması çətin olan) hədislər.

Səhih hədislər də, öz növbəsində, rəviləri və istinadı baxımından mütəvatir, məşhur və ahad hədislərə bölünür. Mütəvatir (təkrarlanan) hədislər (əl-hədis əl-mütəvatir) o hədislərdir ki, onları bir çox və çox olduqlarına görə yalana yol verə biləcəkləri istisna edilən səhabələr Peyğəmbərdən alaraq rəvayət etmiş, sonra həmin səhabələrə istinadən başqa rəvilər, daha sonra isə həmin rəvilərə istinadən sonrakı nəsillər rəvayət etmişlər. Belə hədislərin Peyğəmbərlərdən ardıcıl şəkildə ötürüldüyü qəti məlumdur, onlar düzgün və yəqin bilik verdiyi üçün onlara əməl edilməsi vacibdir. Məşhur hədislər (əl-hədis əl-məşhur) bir və ya iki səhabənin Peyğəmbərdən rəvayət etdiyi, sonra səhabələrin ardınca gələn nəsildən (ət-tabuin) və ondan sonrakı nəsildən (tabui ət-tbiun) bir çox rəvilərin onlara istinadən ötürdükləri hədislərdir. Bu hədislər mütəvatir hədislərdən yalnız onunla fərqlənir ki, bir və ya iki səhabə tərəfindən rəvayət edilmişdir. Ahad hədislər (hədis əl-ahad) də bir və ya iki səhabə tərəfindən rəvayət edilən, sonra tabiiyətdən olan rəvilərin ötürdükləri hədislərdir, lakin bu rəvilər mütəvatir hədis şərtlərinə cavab vermirlər».¹¹

Bir qisim hədislər də var ki, onlara hədisi-qüdsi deyilir. Bu növ hədislər yalnız Peyğəmbərin özü ilə bağlı deyil. Onlar Peyğəmbərin Allahdan alaraq söylədiklərindən ibarətdir. Lakin həmin hədislər Qurana daxil deyil.

Hicri təqvimlə III əsrdə (miladi təqvimlə IX əsr) hədislər əsasən 6 kitabda (hədis məcmuələri) toplanmışdır. Həmin dövrdən etibarən bunlar hər kəsin müraciət etdiyi standart əsərlər kimi qəbul olunmuşdur. «Bu «altı kitab»dan ən başda gələn və ən çox mötəbər tutulanı Məhəmməd İbn İsmayıl əl-Buxarinin (810-850) kitabıdır. Əslən İranlı olan əl-Buxari İraq, Suriya, Misir, Hicaz və İrana 16 il ərzində etdiyi səyahət və çalışmaları nəticəsində hazırladığı əsərdə nəql etmək üçün 1000 nəfərə qədər ustaddan icazə alaraq 600000 hədis içindən 7275-ni seçmiş

¹¹ Əliyev Rafiq. İslam. Bakı, 2004. s. 268-269

və onları əsərinə daxil etmişdir. O, bunları namaz, həcc, cihad və s. sahələr üzrə toplayıb təsnif etmişdir. İmam Buxari Səhih adını verdiyi əsərini yazmaya başlamazdan əvvəl, daim dəstəmaz alır və namaza durardı. Bu səbəblə onun hədis kolleksiyası yarı müqəddəs bir mahiyyət qazanmışdır».¹²

Hədislər sübut və dəlalət baxımından isə dörd qismə bölünür:

- həm sübut, həm də dəlaləti qəti olan hədislər;
- sübutu qəti olduğu halda, dəlaləti zənni olan hədislər;
- sübutu zənni, dəlaləti isə qəti olan hədislər;
- həm sübutu, həm də dəlaləti zənni olan hədislər.

Sadalanan bu dörd qisim hədisdən birinci qismi qəti dəlil, qalanları isə biri digərinə nisbətən dərəcə-dərəcə zənni dəlil kimi qəbul olunur. Məsələn, «beş dövənin zəkati bir qoyundur» hədisinin mənaya dəlaləti qətidir. Çünki həmin hədisdən birmənalı şəkildə belə hökm çıxarılır ki, beş dövəsi olan şəxs zəkat olaraq bir qoyun verməlidir. «Fatihəsiz namaz olmaz» hədisinin mənaya dəlaləti isə zənnidir. Çünki bu hədis ayrı-ayrı məzhəblər tərəfindən müxtəlif cür şərh edilərək, başa düşülə bilər. Odur ki, Hənəfi məzhəbinin nümayəndələrinin fikrincə, tam və kamil namaz ancaq Fatihə surəsini oxumaqla ola bilər. Hənəfi məzhəbindən kənar bir qrupa görə isə, Fatihə surəsi oxunmadan qılınan namaz səhih və əda edilmiş ola bilər.¹³

III. İcma.

Şəri və fəri bir hökmdə islam müctəhidlərinin ittifaqlarına icma deyilir. **Şəri** — dini və hüquqi deməkdir. **Fəri** isə, itiqada deyil, əməllə (ibadət, hüquq və s.) bağlı hökmlər mənasını verir.

İcma Quranın və Sünnənin şərh edilməsi nəticəsində hansısa qaydaların norma kimi qəbul edilməsi ilə əlaqədar müctəhidlər, imamlar, müftilər arasında yaranan ümumi razılıq, fikir birliyini ifadə edir. Yəni, icma İslam hüququ üzrə mütəxəssis hesab edilən şəxslərin fikir birliyi olmaqla, müsəlmanlar üçün birbaşa Quranda və Sünnədə göstərilməyən, lakin onlara əsaslanan vacib qaydalar yaradır. Türkiyəli alim İsmail Kəskioğlu yazır ki, icma bir əsrdə yaşayan müctəhidlər arasında müəyyən bir hökmlə (dini-hüquqi qayda, norma – İ.Q., İ.M.) bağlı yaranan ittifaq, fikir birliyidir. «İcmada ümum müctəhidlərin ittifaqı lazım gəlir. Lakin hamısının bir məclisdə toplanması şərt deyil».¹⁴ Bu fikir İslam hüququnda özünə çoxdan yer alıb. Qəzali yazırdı ki, icma Məhəmməd ümmətinin dini bir məsələ üzərində birləşməsidir. Məhəmməd əbu Zəhraya görə isə, icma Məhəmməd peyğəmbərdən sonra əməli bir məsələyə dair şəriət hökmü üzərində müctəhidlərin birləşməsidir. İcma haqqındakı bu cür fikrə rəğmən, İslam alimləri onu da qəbul

¹² Prof. dr. Hitti Rihlip K. Siyasi və kultural İslam tarixi. Cilt I. İstanbul, 1989. s. 603-604

¹³ Atar Fahrettin. Fıkh usulü. İstanbul, 1992. s. 45-46

¹⁴ Kesikoğlu Osman. Fıkh tarixi və İslam hukuku. Ankara, 1984. s. 33

edirlər ki, bu dövrdə yaşayan bütün müctəhidlərin rəyinin bilinməsi çox müşkül məsələdir. Elə buna görə də, İslam alimləri, məzhəb qurucuları arasında İcmaya münasibət birmənalı olmamışdır. Məsələn hənbəlilik məzhəbinin banisi Əhməd ibn Hənbəl «İcma»ya çox ehtiyatla yanaşırdı. Onun fikrincə, bir kimsə «bu məsələyə dair icma var» deyincə, «bu məsələ ilə bağlı ixtilafın olduğunu bilmirəm» desə daha yaxşı olardı.

Fiqh alimləri icmanın iki növünü göstərirlər:

1. Kavlı icma;
2. Sükuti icma.

Kavlı icma müəyyən bir məsələ haqqında eyni bir əsrdə yaşayan müctəhidlərin hökm verib, hamısının ona eyni dərəcədə əməl etdikləri icmadır.

Sükuti icma hansısa bir məsələ haqqında müctəhidlərin bir qisminin hökm verdiyi, qalanlarının isə həmin hökmü sükut etməklə qəbul etdikləri icmadır. Məzhəblərdən bəzilərinin nümayəndələri sükuti icma ilə razılaşırlar. Məsələn, şafilər, yəni şafilik məzhəbinin nümayəndələri sükuti icmanın dəlil olaraq qəbul edilməməsini əsaslandırarkən, göstərirlər ki, müctəhid siyasi qorxudan, fitnə qorxusundan və ya hansısa bir kəsə qarşı bəslədiyi hörmətə görə də sükut edə bilər ki, bu da əslində hökmlə bağlı müvafiq müctəhidlə digərləri arasında ittifaqı inkar edir.

İcma qüvvə etibarilə dərəcələrə bölünür. İcmanın qüvvə etibarilə bir-birindən fərqlənən dərəcələri aşağıdakılardır:

1. səhabələrin (yəni, Məhəmməd peyğəmbərin dövründə yaşayıb, onun ünsiyyətdə olmuş müsəlmələrin) kavlı icması;
2. səhabələrin sükuti icması;
3. səhabələrdən sonra heç bir ixtilaf olmadan yaranan icma;
4. səhabələrdən sonra, öncə ixtilafı olan, lakin sonradan üzərindən ixtilaf götürülən icma.

IV.Qiyas.

İslam hüququnun dördündü mənbəyi qiyasdır. «Qiyas» sözünün hərfi mənası bir şeyi ölçmək, qarşılaşdırmaq və iki şey arasındakı oxşarlığı təsbit etmək deməkdir. Qiyas cəmiyyətdə ortaya çıxan ixtilafı münasibətlərin tənzimlənməsi üçün mövcud qaydaların müqayisəsi, məsələnin analogiya yolu ilə həll edilməsidir. İslam hüququna görə, qiyasdan, adətən, dəqiq və birmənalı şəkildə başa düşülən qayda olmaması səbəbindən mübahisə doğuran məsələnin həll edilməsi üçün istifadə olunur. Bu halda konkret hadisə və münasibətlə əlaqədar mövcud normalar şərh edilir, ancaq fundamental norma yaradılmır. «Qiyas ölçmək, təqdir etmək» mənasındadır. Ümuli-Fiqhə görə isə, aradakı müştərəklik səbəbindən bir hadisənin

hökmünün digər hadisəyə tətbiq etməkdir».¹⁵ Ümumiyyətlə, qiyas yeni bir hökm yaratmır, onun vasitəsilə Quran və Sünnədə olan hökmün hansısa münasibətə müqayisə yolu ilə tətbiqi müəyyən olunur.

Burada onu da xatırlatmaq lazımdır ki, sünnülərdən fərqli olaraq şiələr qiyası hüququn mənbəyi kimi qəbul etmirlər. «Şiə hüququnun fərqləndirici xüsusiyyətlərindən biri qiyasın (bənzətmənin) müsəlman hüququnun mənbəyi kimi qəbul edilməməsidir». Şif hüquqşünasları hətta müsəlmanların Peyğəmbərinin adından belə bir hədis uydurmuşlar: «Mənim tərəfdarlarım 70-dən çox təriqətə bölünmüşlər. Yolunu ən çox azmış təriqət qiyas əsasında məsələ həll edən təriqətdir».¹⁶ İslam hüququnda qiyas rəy və ictihadın inkişaf etməsi ilə ortaya çıxmışdır. Hansısa məsələ üzərində fərdi olaraq düşünmənin, ağıl işlətmənin nəticəsi, məhsulu olan ictihada əvvəllər ümumi şəkildə «rəy» deyilirdi. Rəy zamanla inkişaf edərək, İslam hüququnda «qiyas» (analogiya) adı ilə tanınan mənbəyinin meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur. «Rəy» anlayışı İslam hüququnda düşünüb-daşındıqdan və doğru olan cəhət üçün araşdırma apardıqdan sonra, əldə olunan nəticə, gəlinən qənaət mənasında işlədilir. «İctihad» sözünün mənası isə, çalışmaq, bir işin sonuna yetmək üçün əldən gələni etməkdir.

V. Adət-ənənə.

Adət-ənənə toplumun həyatında mənimsənilən, vərdiş halına gətirilən davranışlardır. Adət-ənənəni 3 əsas qrup içərisində araşdırma bilirik: ümumi-xüsusi, mötəbər-fasid və sözlü-əməli.

Ərəb dilində «vələd» sözü həm qız, həm də oğlana şamil edildiyi halda oğlan uşağı üçün istifadə olunması, ət dedikdə balığın bura daxil edilməməsi sözlü adətə, çox vaxt alış-veriş edən zaman heç bir sözlü razılığa gəlinmədən pulu verib malın alınması, nikah zamanı cehizin bir qisminin nağd, digərinin isə nikahdan sonra verilməsi əməli adətə aiddir.

Həm sözlü, həm də əməli adət bir ölkənin bütün bölgələrində və ya ölkələr arasında yayılıbsa ümumi, kiçik bir ərazi ilə məhdudlaşarsa xüsusi adət adlanır.

Mötəbər adətə isə evləndikdən qabaq və sonra qarşılıqlı olaraq verilən bəzi əşyaların cehiz deyil, hədiyyə olaraq qəbul edilməsi, toy və bayram günləri qohum-əqrəbanı qonaq çağırmaq və s.

Banklarda aparılan faiz əməliyyatları, auksion, at yarışı, kart (qumar) kimi şans oyunları fasid (mötəbər olmayan) adət sayılır.

Adət-ənənənin hüquqi qaynaq olmasına dair irəli sürülən ayə və hədislər olsa da bunların bilavasitə adət və ənənəyə dəlalət etməsi dəqiq deyil. Lakin, Quran və Sünnənin müəyyən adət və ənənələrə birbaşa və ya kiçik dəyişiklik edilərək riayət

¹⁵ Kesikoğlu Osman. Fikih tarihi və İslam hukuku. Ankara, 1984. s. 28

¹⁶ Kərimov Qasım. Şəriət və onun sosial mahiyyəti. Bakı, 1987. s. 14

edilməsi, bunları dolayısıyla hüququn mənbəyi hesab etməyə əsas verir. Adət-ənənənin tətbiqi nəsslərin realizəsi zamanı istifadə olunan ən prioritet üsullardan biridir. Belə ki, şahidlərin ədalətliyinin təsbiti, maddi təminat, cəhiz miqdarının müəyyən olunması (zəruri ölçüsü) və s. kimi sahələrdə adət-ənənə geniş istifadə olunur.

SUAL IV. DÜNYA DİNLƏRİ VƏ HÜQUQ.

Dünya dinləri kateqoriyasına 3 din aid edilir: xristianları, islam və buddizm.

Dünya dinlərinin aşağıdakı xüsusiyyətləri mövcuddur;

- adından göründüyü kimi dünya üzrə geniş yayılmaları;
- Böyük tarixi dövr ərzində formalaşmaları (bu dinlər yüzilliklər və minilliklər boyu formalaşmışlar);
- Bir çox millətləri əhatə etmələri;
- Xüsusi sosial elastiklik, yəni müxtəlif tarixi və sosial mühitlərdə fəaliyyət göstərmək, özünə cəmiyyətin müxtəlif sosial təbəqələrini cəlb etmək bacarığı;
- Aktiv missioner fəaliyyəti.

Dünyəvi dinlər hər biri bəşəriyyətin hüquqi inkişafına əhəmiyyətli təsir göstərmişdir. Xristianlıq və islamın hətta öz hüququ olmuşdur: kanonik hüquq və müsəlman hüququ.

Xristianlıq hüququ. Xristianlıq – ona inananların sayına görə ən böyük dünya dinidir. Eramızın I əsrində Fələstində meydana çıxın bu din bütün dünyada geniş yayılmışdır. Onun əsasını İnsan-Allah, Xilaskar və Oğul-Allah kimi İsa Məsihə inam təşkil edir. Xristian təliminin əsas mənbəyi Müqəddəs Yazı-Bibliyadır.

Xristianlıqda 3 əsas istiqamət müəyyən olunur: pravoslavlıq, katoliklik və protestantlıq. Xristian kilsəsinin pravoslav və katolik budaqlarına bölünməsi rəsmi olaraq XI əsrdə başa çatdı, protestant kilsəsi isə XVI əsr reformasiyanın gedişatında meydana çıxdı. Xristianlığın bu 3 qolu arasında dini doqmatlar ilə bağlı müəyyən fərqlər var.

Xristianlıq qərb hüquq sivilizasiyasının formalaşmasına əhəmiyyətli təsir göstərdi. Amerikan hüquqşünas-alimi Berman qərb hüquq tarixi haqqında kitabda katolikliyin və kanonik hüququn qərb ənənəsinin formalaşmasına olan təsirini xüsusilə qeyd edir.

Xristianlığın yayılma coğrafiyası.

Xristianlıq dünya üzrə daha çox yayılmışdır və bu ilk növbədə katolisizmə aiddir. Katoliklər Avropada dinə inananların əksəriyyətini təşkil edir, bir sıra başqa ölkələrdə isə əhəmiyyətli qruplar əmələ gətirirlər. Asiyada inananların böyük əksəriyyətini onlar yalnız Filippində təşkil edirlər. Afrikada katolisizm əsasən böyük ispan və portuqal müstəmləkələrində qalmışdır. Avstraliyada katoliklər əhalinin təqribən 1/3 hissəsini təşkil edirlər. Katoliklər ən çox Latın Amerikasındadırlar. Burada onlar demək olar ki, bütün ölkələrdə əksəriyyət təşkil edirlər ki, bu da ispan və portuqal müstəmləkələrinin nəticəsidir.

Protestantizm üçün də müəyyən dərəcədə geniş yayılma arealı xarakterikdir. O, Şimali, Mərkəzi və Mərkəzi Şərqi Avropanın əhalisinin konfessional tərkibini müəyyən edir. Protestantlar əvvəllər ingilis və holland müstəmləkəsi olmuş bir sıra Cənubi və Qərbi Afrika dövlətlərində inananların əsas qrupunu təşkil edirdilər. Onlar Avstraliya və Okeaniyada geniş təmsil olunur, ABŞ-da dindarların yarısını, Kanadada isə üçdə birini təşkil edirlər.

Pravoslavlığın yayılma arealı daha məhduddur. Provaslavlar daha çox MDB ölkələrində (Rusiya, Ukrayna, Belarus, Moldaviya, Gürcüstan) və Cənub-Şərqi Avropa ölkələrindədir (Yunanıstan, Rumıny, Bolqarıstan, Serbiya və s.). Dünyanın başqa regionlarında provaslavlar heç bir yerdə konfessional əksəriyyət təşkil etməsələr də, provaslavlara yaxın olan xristian-monofizitlərin daha çox olduğu Həbəşistan istisnadır.

Buddizm və hüquq. Buddizm dünya dinləri arasında ardıcılığının sayına görə sonuncu, lakin yaranma vaxtına görə birincidir. O, e.ə. VI-V əsrlərdə Qədim Hindistanda yaranmışdır. Əsası sonradan Budda adlandırılan Siddxartxa Qautma tərəfindən qoyulmuşdur. Buddizm Hindistandan, Cənubi-Şərqi və Şərqi Asiyanın digər dövlətlərinə yayıldı. Onun əsasını dörd həqiqət haqqında təlim təşkil edir:

- həyatın varlığı kimi əzab barədə;
- onun səbəbləri barədə;
- onun mahiyyəti barədə;
- tam azadlıq (nirvana) əldə olunana qədər ondan azad olma yolları barədə.

Buddizmdə dünyanın yaradıcısı və ya ali varlıq olan Allah yoxdur. O, insan ruhunu vahid bir tam kimi deyil, müxtəlif hissəciklərin – dharmonların kombinasiyası kimi nəzərdən keçirir. Buddizmin müqəddəs kitabı Tipitakadır (mənası «Üç səbət» deməkdir). Buddizm ənənələrində mürəkkəb ayinlər yoxdur və onlar rahiblər tərəfindən sadə insanların iştirakı olmadan keçirilir. Buddizmdə 3 əsas istiqamət müəyyən olunur:

1. Theravada və ya kinaya («kiçik araba»);
2. Mahayana («böyük araba»);
3. Lamaizm – buddizmin tibet-monqol istiqaməti.

Theravada quruluş üçün dar dairə müəyyən edərək insandan buddist ruhani icmasında iştirakı tələb edir. Theravadanın ayinləri sadədir və dini söhbətlərin aparılması, Budda kultu, onun alı ilə bağlı yerlərə xüsusi münasibət bəslənməsi, eləcə də buddizmlə bağlı bir sıra əşyalara ibadət edilməsi ilə məhdudlaşır. Buddanın özü isə Allah deyil, insan hesab olunur. Bundan fərqli olaraq mahayana icmaya məcburi daxilolmanı nəzərdə tutmur. Ancaq ayinlər daha mürəkkəbdir, Buddanın özü isə bir sıra digər allahlarla birgə ilahi varlıq kimi qəbul olunur.

Buddizm dünya dini xəritəsində Mərkəzi, Şərqi və Cənubi-Şərqi Asiyanı əhatə edən daha kompakt arealda göstərilir. Cənubi-Şərqi Asiyada tneravada və mahayana tərəfdarları, Mərkəzi və Şərqi Asiyada isə lamaizm tərəfindən üstünlük təşkil edir. Eləcə də, buddizmin Yaponiya, Çin və Koreya Respublikasında əhəmiyyətli təsiri vardır.

II. Milli və regional dinlər və hüquq.

Milli və regional dinlərə aiddir:

1. İnduizm;
2. Konfusiçilik;
3. Sintoizm;
4. Yəhudilik;
5. Zərdüştlük;
6. Caynizm;
7. Daosizm və s.

Milli və regional dinlərin xüsusiyyəti bundan ibarətdir ki, onlar ya milli-ölkə səviyyəsində, ya da regional-ölkələrarası səviyyədə yayılmışlar.

İnduizm və hüquq. I-VI əsrlərdə Hindistanda meydana gəlmiş induizm indi də bu regionda geniş yayılmışdır. Hinduizm ardıcılılarının sayına görə buddizm kimi dünya dinindən üstündür. O, bəzən siyasi xarakter daşımaqla çoxallahlığa əsaslanan bir dindir. Lakin bütün allahlar arasında Trimurta (Üçlük) adı ilə tanınan Brahma, Şivu xüsusi yer tuturlar. Hinduizmin əsas doqmatlarına bir sıra təlimlər aiddir: dharma (hər kasta üçün müəyyən olunmuş həyat tərzini) haqqında; karma barədə; sansara (ölmüş insanın ruhunun başqa kasta, heyvan və bitki bədənində yenidən doğulması) haqqında. İnduizm üçün müqəddəs kitabların – Vedaların, eləcə də «Mahabharata» və «Romayana» epik əsərlərin istifadəsi xarakterikdir. İnduizmə inananların 99%-i Hindistan və Nepalda olmaqla Asiyada yaşayırlar.

İnduizm hind hüququnun formalaşmasına əhəmiyyətli təsir göstərmişdir.

Dini-hüquqi normaları hüququn mənbəyi kimi tanıyan hüquqi sistemlərdən biri də hindistanlıların milli hüquqi sistemidir. Hindistanda indus hüququ hələ də yaşamaqdadır. İndus dininin cəmiyyətə təsiri o dərəcədə güclüdür ki, indus hüququna aid normalardan bir çoxunun tətbiqi dövlət tərəfindən təmin olunur. Hindistanda induslar arasında ictimai həyatın bəzi sahələri ilə əlaqədar yaranan

münasibətlərin, ilk növbədə də nığahın bağlanması və pozulması, vərəsəlik münasibətlərinin dini-hüquqi normalar əsasında tənziqlənməsi qanunvericiliklə nəzərdə tutulur.

Burada bir daha onu da qeyd etməliyik ki, artıq uzun müddətdir ki, indus hüququnda dini normalarla yanaşı, adətlər də özünə mühüm yer tutur və bu səbəbdən o, dini normalarla adətlərin simbiozu kimi çıxış edir. Ona görə də indus hüququnu dini-ənənəvi hüquq kimi xarakterizə etmək daha düzgün olardı.

Konfusiçilik və hüquq. Konfusiçilik e.ə. VI-V əsrlərdə fəlsəfə-etik təlim kimi Çində meydana gəlmişdir. Vaxt keçdikcə o, dinə çevrilsə də, onu dinlərdən fərqləndirən əlamətlərini qoruyub saxlamışdır. Bu fərq hər şeydən əvvəl etik normalara (əcdadlara, böyüklərə hörmət və onlara tabe olma, rütbələrə hörmət və s.) əsaslanır. Ali ilahi qüvvə kimi səma qəbul olunur. Eyni zamanda Konfutsi özü də, onun şagirdləri də, milli qəhrəmanlar da ilahiləşdirilmişdir. Konfusiçilikdə ruhanilər yoxdur və bütün ayinlər ailə başçıları və ağsaqqallar tərəfindən həyata keçirilir. Əsas kitablar olan Beşlik və Dördlük məzmunca Qədim Çin Xronikalari, Çin poeziyası, etik qaydalar toplusu və s. ibarətdir. Konfusiçilik çin hüquq ənənəsinin formalaşmasına müəyyən təsir göstərmişdir.

Sintoizm – VII-VIII əsrlərdə meydana gəlmiş və yaponların ölmüş əcdadlara və təbiətə inamına əsaslanan qədim dini baxışların nəticəsində təşəkkül tapmış sırf yapon dinidir. Sintoizm politeik dindir və dünyanın saysız-hesabsız allahlar və ruhlarla zəngin olduğunu qəbul edir. Bütün bu panteonun zirvəsində günəş ilahəsi Amaterosu durur ki, sintoistlərin fikrincə, yapon imperatorlarının nəslini onunla bağlıdır. Müqəddəs kitablar Kodziki və Nihonqi hesab olunur, dini ayinlər isə sintoist məbədlərində icra olunan dualar və qurbanvermələrdən ibarətdir. Çoxsaylı məbəd bayramları da geniş yayılmışdır.

Yəhudilik və hüquq.

Hazırda bir sıra qeyri-müsəlman ölkələrində də dini-hüquqi qaydalar hüququn mənbələrindən biri kimi tanınmaqdadır.

Yəhudiliyin yaranma tarixi e.ə II minilliyə gedib çıxan yəhudi xalqının dinidir. Ardıcılığının sayına görə o, həm dünya, həm də milli-regional dinlərdən geri qalsa da, bu dinə inananların yaşadığı ölkələrin sayına görə (81) onları geridə qoyur. İduizmin əsasını vahid allah Yəhyaya inam təşkil edir. Eyni zamanda induistlər yəhudi millətinin seçilmiş millət olmasına, ruhların ölməzliyinə, səmavi xilaskar – nəslinin gələcəyinə inanırlar.

XX əsrin ortalarında yaradılmış İsrail dövləti onlardan biridir. Məlumdur ki, İsrail dövləti yəhudi xalqı tərəfindən və həmin xalq üçün yaradılmışdır. İsrail dövlətinin yəhudi xalqı üçün yaradıldığı və həmin xalqın varlığının qorunub-saxlanmasına, inkişafına xidmət etməsi dövlət siyasətinin bütün istiqamətlərində

üzə çıxır. Yəhudi xalqının özü isə tarixi yaddaşının güclü olması, öz mədəniyyətinə, xüsusilə də dininə bağlılığı ilə bütün dünyada seçilir.

Yəhudi xalqının öz dininə bağlı olması yəhudi hüququnun bu gün də yaşamasının əsas səbəblərindən biridir. Məlumdur ki, yəhudi hüquqi yəhudilərin dini hüququ, demək həm də milli hüququdur. Bu hüquq qədim tarixə malik olmaqla, hər zaman və hər bir şəraitdə yəhudi xalqının həyatında öz yerini qoruyub saxlamışdır. Yəhudi hüququ bu gün İsraildə mövcud olan hüquqi sistemin tərkib hissəsi kimi çıxış edir. Yəhudi hüququnun həmin xalqın tarixində və bu günki həyatında oynadığı rolu nəzərə alaraq, M.N.Marçenko yazır ki, yəhudi hüququnun mahiyyəti və məzmununu dərinlən başa düşmədən müasir İsrail hüququnu axıra kimi başa düşmək praktiki olaraq mümkün deyil.¹⁷

Müqəddəs kitab kimi əsasən 3 kitabdan (Tövrat) (Qanun); Nəbiim (Peyğəmbərlər); Kütəb (Yazılar) ibarət olan Tanah qəbul olunur. Tanahda yazılanların təsiri olan Talmudun da böyük əhəmiyyəti vardır.

Yəhudi hüququ da dini hüquq olduğundan, hüquqi məzmunla malik olan normalarla məhdudlaşmır. Bu hüquq yəhudilərin şəxsi və ictimai həyatını dini tələblər əsasında tənzimləməklə yanaşı, dini ayinlərin icrası qaydalarını da özündə əks etdirir.

Yəhudi hüququ Talmudun normativ hissəsi olan Qalaxa vasitəsilə ifadə olunur. Qalaxa Tanrı ilə insanlar və insanların bir-biri ilə münasibətini tənzimləyən bütün normativ qaydaları əhatə edir. Tanınmış yəhudi alimi Menaxem Elon yazır ki, Tora¹⁸ Qalaxa tərəfindən şərh edilib və tamamlanıbdır. «Bütün Qalaxa biliciləri inanırlar ki, Musaya Sinay dağında Yazılı Təlimlə yanaşı, Toranın tam və müfəssəl şərhini, həmçinin Qalaxa müdriklərinin təzələyəcəyi hər şeyi əhatə edən Şifahi Təlim də verilmişdir. Beləliklə, Qalaxa Musanın Sinay dağında aldığı Toranın şərhini və detallandırıcısı kimi çıxış edir.¹⁹

İslam hüququndan fərqli olaraq yəhudi hüququ din alimlərinə, avtoritet şəxslərə (ravvinlərə) müəyyən hallarda ilahi mənşəli normalardan üstün hesab olunan normalar yaratmaq səlahiyyəti verir. Talmudda əks olunan müddəalara görə, Musaya verilən Şifahi Təlim yalnız müdriklərə, ravvinlərə məlumdur. Talmud ravvinlərin sözünün peyğəmbərin sözündən üstün olduğunu vurğulamaqla, onları yəhudi hüququ sahəsində hüquqyaratma fəaliyyətinin əsas subyektinə çevirmişdir.

Ravvinlər bu gün də yəhudilərin ictimai həyatında mühüm rol oynayırlar. Onlar təkcə din xadimi kimi deyil, həm də hakim kimi fəaliyyət göstərirlər. Təbii ki, ravvinlərin yurisdiksiyası dini-hüquqi normalarla tənzimlənən münasibətlərə

¹⁷ Марченко М.Н. Проблемы теории государства и права. М., 2001. с. 406

¹⁸ Tora yəhudilərin müqəddəs kitabıdır. Bu kitabda Tanrı tərəfindən Musa peyğəmbərə verilən normaları özündə əks etdirir.

¹⁹ Менахем Элон. Еврейское право. Санкт-Петербург, 2002. с. 199

sirayət olunur. İsraildə ravvinlərin yurisdiksiyası ilə bağlı qəbul olunmuş qanun onlara, əsasən nikahın bağlanması və pozulmasına dair məsələləri həll etmək səlahiyyəti verir. Ravvinlər dini-hüquqi normaları tətbiq etdiyindən, həmin münasibətlər İdə yəhudi hüququnun normaları ilə tənzimlənmiş olur.

Hazırda İsraildə dini-hüquqi normalar ailə qanunvericiliyi sahəsində hüququn əsas mənbəyi kimi çıxış edir. Lakin yəhudi hüququnun İsrail cəmiyyətindəki rolu bununla bitmir. O, parlamentin-Knessetin qanunvericilik fəaliyyətinə, o cümlədən dövlət orqanlarının hüquq tətbiq etmə fəaliyyətinə də təsir göstərir.

İnduizm bir çox ölkələr üzrə xüsusi yayılma coğrafiyasına malikdir. Ardıcılığın əsas hissəsi İsraildə və ABŞ-da cəmləşir. Onlar Avropada da az deyildir, digər ölkələrdə isə nisbətən kiçik qruplar təşkil edirlər.

İudaizm dininə yəhudi hüququ müvafiq gəlir.

III. Nəsil-qəbilə dinləri (kutlar) və hüquq.

Nəsil-qəbilə dinləri (kutlar) dedikdə, Yer kürəsində ilkin dövrlərdə əmələ gəlmiş və o dövrün insanların öz həyatları və təbiət birəsində primitiv təsəvvürlərini əks etdirən inanclar başa düşülür. Bu dinlər indi Afrika və Okeaniya xalqlarında qalmışdır.

Nəsil-qəbilə dinlərinin sayı kifayət qədər çoxdur. Lakin daha çox əhəmiyyətə malik olanlar aşağıdakılardır:

Fetişizm – cansız maddi əşyaların qeyri-adi xüsusiyyətlərə malik olmasının qəbul olunması və onlara inam.

Animizm – yalnız insanların deyil, həm də heyvanlar və bitkilərin ruha malik olması fikrindən çıxış edərək təbiətə inam;

Əcdadlar və ölümlərin kultu – əvvəllər yaşamış insanların ölümdən sonra da mövcud olmasına inam;

Totemizm – hər bir insan qrupunun hansısa heyvan, bitki və ya digər təbii varlıqla qohum olmasına inam;

Şamanizm – ayrı-ayrı insanların ruhlarla əlaqəyə girmək və onların qüvvəsindən təbabətdə, yağışın çağırılmasında və başqa məqsədlərdə istifadə etmək bacarığına inam.

Tarixi dəyişikliklərə baxmayaraq, dinlərin müasir coğrafiyası yüksək stabilliyə malikdir. Belə ki, XXI əsrdə dünyanın iri legionlarında dindar əhəlinin strukturu belədir: Xristianlar Amerikada əhəlinin 96%, Avropa və Avstraliyada 85-88%-ni təşkil edirlər. Asiyada əhəlinin 26-27%-ni İslam və hinduizm, 17%-i konfusiçilik və sintoizm, 14%-i buddizm inandır. Afrikada isə dindarların 46%-i xristian, 40%-i müsəlman, qalanları isə ənənəvi dinlərə inananlardır.

NƏTİCƏ

Beləliklə, yuxarıda qeyd olunanlardan belə nəticə çıxarmaq olar ki, müasir (avropasentrik) hüquqşünaslıq dini-hüquqi qaydalara hüququn mənbəyi kimi bir o qədər də ciddi əhəmiyyət verməsə də, faktdır ki, dini-hüquqi qaydalar müasir dövrdə də dünya ölkələrinin müəyyən bir hissəsində ictimai, hüquqi münasibətlərin tənzimlənməsində mühüm rol oynayır. Həmin ölkələrin bəzilərində isə, hətta hüququn əsas mənbəyi kimi tanınır. Bu fakt obyektiv olaraq tələb edir ki, müasir hüquqşünaslıq dini-hüquqi qaydaları hüququn mənbəyi kimi bir o qədər də əhəmiyyətsiz hesab etməsin, əksinə, dini-hüquqi sistemlər daha dərinləndirilməli, onların gələcək perspektivi üzərində daha çox düşünülsün və bu məsələlərlə bağlı tədqiqatlar çoxalsın.